پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران 44

Bu-Ali Sin University

Iranian Scientific Archaeological Association

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

Archaeological Research of Iran

P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500

Homepage: https://nbsh.basu.ac.ir/

Vol. 15, No. 44, 2025

The Returned Bas-Relief from London A Soldier, A God, A Cleric, An Emperor or A Sassanid Prince?

Seyyed Rasool Mousavi Haji[1]

https://dx.doi.org/10.22084/nb.2025.29836.2711
Received: 2024/09/02; Revised: 2024/10/27; Accepted: 2024/10/30
Type of Article: **Research**
Pp: 227-256

Abstract

In June 2023, the images of the returned bas-relief from London were published on social media and cyberspace. Publishing the images of the bas-relief, different opinions were presented by domestic and foreign experts and researchers regarding the identity of the individual present in it in less than three weeks. The comments were expressed not through scientific publications but rather in interviews with news organizations and on social media platforms like X (formerly Twitter), Instagram, and Telegram. Some individuals have regarded him as a Zoroastrian deity, while others have referred to him as a soldier, a nobleman, or a Sassanid general. This study, which is fundamental in its purpose and historical in its nature, seeks to uncover the true identity of the figure depicted in this bas-relief by presenting compelling arguments and credible evidence. The results of historical studies, morphological evidence, and especially the matching and comparison of the artistic details in the bas-relief with other motifs established in the Sassanid period confirm that the image displayed in the text of the bas-relief returned from London belongs to a Sassanid prince who was a high-ranking official during the reign of Bahram II. Also, the enclosing of the figure of the Sassanid prince in a vaulted frame clearly proves that the bas-relief is nothing more than a monograph and absolutely cannot be a part of a larger composition and relief that has the presence of other people imagined in its text. The fingers of the prince's right hand is placed in front of his face and his index finger is raised as a sign of respect for his superiors, increasing the possibility of a relief of a Zoroastrian god or a Sassanid emperor or a symbolic relief of Behi religion (Mazdayasna) like a fire pot with a burning fire in a separate and independent frame and against the relief of the Sassanid prince.

Keywords: Returned Bas-Relief, Prince, Ribbon, Necklace, Bahram II.

1. Professor, Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, University of Mazandaran, Babolsar, Iran.
Email: r.mousavihaji@umz.ac.ir

Citations: Mousavi Haji, S. R., (2025). "The Returned Bas-Relief from London A Soldier, A God, A Cleric, An Emperor or A Sassanid Prince?". *Archaeological Research of Iran,* 15(44): 227-256.
https://doi.org/10.22084/nb.2025.29836.2711

Journal of Department of Archaeology, Faculty of Art and Architecture, Bu-Ali Sina University, Hamadan, Iran.

Copyright © 2025 The Authors. Published by Bu-Ali Sina University.
This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). Non-commercial uses of the work are permitted, provided the original work is properly cited.

© The Author(s)

Introduction

In the wake of the Sassanid bas-relief's display at the British Museum and the sharing of its images across social media platforms, a variety of experts from both within the country and abroad have weighed in on the authenticity and genuine identity of this historical piece. St. John Simpson, the lead archaeologist at the British Museum, was the first to bring attention to this Sassanid bas-relief. While validating the authenticity of the bas-relief, he asserts that this important piece, which illustrates a member of the upper echelon of Sassanid society, was forcefully removed from a rock or mountain in Fars Province around Shiraz and is likely a segment of a more comprehensive relief. He further explains that the Sassanid man's raised index finger, held in front of his face as a sign of deference, signifies his audience with the king or royal family, implying that this relief could be part of a larger scene depicting the king to the right with others in the background

Following Simpson's remarks, several domestic researchers and archaeologists provided insights regarding the authenticity and identity of the bas-reliefs returned from London, engaging in interviews with various news agencies. Some individuals expressed skepticism about the authenticity of the bas-relief, while others asserted its genuineness with certainty. A range of opinions, often peculiar, emerged concerning the true identity of the figure depicted in the relief. Among the proposed identities were a priest, an emperor, a Zoroastrian deity, a nobleman, a prince, and a Sassanid soldier, all suggested by different commentators within weeks of the return of the bas-relief.

This study aims to elucidate the authentic identity of the bas-relief repatriated from London by employing historical analyses, morphological data, and particularly by comparing the artistic features of this bas-relief with other rock reliefs from the Sassanid era.

The identity of the character present in the bas-relief

According to the author's belief and based on the reasons that will follow, there is no doubt that he is a Sassanid prince who held a high position during his lifetime. As can be seen in the image of the mentioned character, he has a ribbon on his forehead, the trail of which is waved in the form of two wide and wavy strips on the back of his head (Figures 1 and 2). The ribbon is the mediator of the divine charisma that is included in the clothes of the royal family. Accordingly, the ribbon is the most important characteristic of the clothes of the gods and the royal family in the Sassanid period in a way that apart from the gods, the emperor, the queen and their

children (princes), no one else had the right to use it. Since the mentioned character is not a Sassanid god, emperor or queen, so he must be a Sassanid prince.

To demonstrate that the ribbon serves as the paramount feature of divine and royal attire, it suffices to meticulously examine each Sassanid relief, revealing that this principle was consistently upheld across all such artworks, with only the gods, the emperor, the queen, and their offspring permitted to wear it. In summary, Sassanid reliefs exclusively depict ribbons in the attire of deities, emperors, queens, and princes. For instance, the investiture relief of Ardeshir Babakan at Naqsh-e Rajab, Fars showcases Ahura Mazda, Ardeshir Babakan, Shapur I (the eldest son and crown prince), and Dinak (the queen of Iran and wife of Ardeshir Babakan) adorned with ribbons, while Tansar and Dinak's special maidservant lack ribbons, as they do not belong to the royal lineage or divine entities. In the relief depicting Bahram II and the courtiers at Naqsh-e Rostam in Fars, the emperor, his consort Shapurdukhtak, crown prince Bahram III, and two unidentified princes are adorned with ribbons, while Kartir and other figures present lack such adornments, indicating their non-royal status.

Having established that the bas-relief in question is attributed to a Sassanid prince, it prompts an inquiry into the period and the specific Sassanid monarch under whose reign this bas-relief was created. Given the subsequent evidence, it is highly probable that this remarkable piece was sculpted during the reign of Bahram II (276-293 AD). The evidence is as follows:

1. The character in the relief has a horizontally braided beard and braided hair, the vertical strands of which cover the back of his neck and part of his shoulders. This particular style of ornamentation, characterized by braided hair arranged in vertical strands alongside a horizontal beard, was exclusively prevalent during the reign of Bahram II (Figure 7). This serves as definitive evidence that the bas-relief of the Sassanid prince was created in the era of Bahram II.

2. The state of displaying the prince's stature in such a way that the body is full-face and the head is profile, and the index finger of the right hand is placed in front of the face and the finger of the left hand is placed on the handle of the sword is exactly comparable with the reliefs of Bahram II in Barm-e Delak and Gūyum of Fars.

3. The quality of showing the folds of the clothes of the Sassanid prince, especially the folds of the trousers and the supports on which the sword hangs, is comparable to the reliefs of Bahram II in Barm-e Delak and Gūyum of Fars.

4. The arrangement of the braided hair in vertical strands, the horizontally woven beard, the cylindrical hat adorned with a border of embroidered pearls, and the ribbon trailing behind the head of the prince returning from London can be accurately compared to the visage of a prince depicted on the far-left side of Bahram II in the relief at Naqsh-e Rostam in Fars. Similar to the Sassanid prince depicted in the bas-relief returned from London, his right index finger is raised as a gesture of respect towards the superior positioned before him. Morphologically, the only distinction between the two princes lies in the emblem inscribed on the crown of the prince illustrated in the relief of Bahram II at Naqsh-e Rostam, which is absent in the representation of the Sassanid prince in question. The remarkable resemblance between the two aforementioned princes enhances the likelihood that they were both portrayed during the reign of a Sassanid monarch and crafted by a collective of stonemasonry artisans.

Conclusion

From the above-mentioned points, the following results are obtained:

- The bas-relief returned from London was carved during the reign of Bahram II, and the character in it is definitely a Sassanid prince. He absolutely cannot be a priest or a Zoroastrian god, an emperor, a general or a Sassanid soldier.

- This Sassanid prince is identified as the son of one of the Bahrams, who, during his lifetime, governed one of the Iranian states or occupied a significant administrative role. It is more plausible that he is one of the male offspring of Bahram II rather than Bahram III.

Acknowledgements

The author expresses gratitude to the Iran National Science Foundation (INSF) for its support of this research endeavor. Additionally, I would like to extend my thanks to Dr. J. Alaei Moghadam for his contribution in drawing the bas-relief.

Conflict in Interest

The author of this article asserts that there are no conflicts of interest and adheres to the publisher's ethical standards in referencing.

۴۴ پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران

پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران
فصلنامهٔ علمی پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران
P. ISSN: 2345-5225 & E. ISSN: 2345-5500
نشانی پایگاه نشریه: https://nbsh.basu.ac.ir
شمارهٔ ۴۴، دورهٔ پانزدهم، ۱۴۰۴

دانشگاه بوعلی سینا
انجمن علمی باستان‌شناسی ایران

سنگ‌نگارهٔ استردادی از لندن
سرباز، ایزد، روحانی، شاهنشاه یا شاهزادهٔ ساسانی؟

سید رسول موسوی‌حاجی[I]

شناسهٔ دیجیتال (DOI): https://dx.doi.org/10.22084/nb.2025.29836.2711
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۱۲، تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۸/۰۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۰۹
نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۲۵۶-۲۲۷

چکیده

پس از نمایش سنگ‌نگاره ساسانی در موزهٔ ملی ایران باستان و انتشار تصاویر آن در رسانه‌های اجتماعی و فضای مجازی، در کمتر از سه هفته، اظهارنظرهای متفاوتی ازسوی کارشناسان و محققان داخلی و خارجی درخصوص هویّت تنها شخصیت حاضر در سنگ‌نگارهٔ استردادی از لندن ارائه گردید. تمامی این اظهارنظرها نه در قالب مقالات علمی که صرفاً در مصاحبه با خبرگزاری‌ها و یا در فضاهای مجازی چون: ایکس، اینستاگرام و تلگرام انجام شده بود. برخی او را ایزد زرتشتی دانسته و برخی دیگر از وی با عنوان سرباز، روحانی، شهریار یا نجیب‌زاده ساسانی یاد کرده‌اند. در این پژوهش که براساس هدف از نوع تحقیقات بنیادی و براساس ماهیت و روش از نوع تحقیقات تاریخی است، سعی‌گردید تا با استناد به‌دلایل متقن و شواهد موثق، هویت واقعی شخصیت حاضر در این سنگ‌نگاره مشخص گردد. نتایج مطالعات تاریخی، شواهد چهره‌شناسی و مخصوصاً تطبیق و مقایسهٔ جزئیات هنری موجود در نقش‌برجستهٔ موردبحث با سایر نقوش به تثبیت رسیدهٔ دورهٔ ساسانی مؤید آن است که تصویر تمام قدِ به‌نمایش درآمده در متن سنگ‌نگارهٔ استردادی از لندن متعلق به یک شاهزادهٔ ساسانی است که به روزگار شاهنشاهی «بهرام دوم»، صاحب‌منصبی والامقام بوده است. نتایج مطالعات هم‌چنین حکایت از آن دارد که محصور بودن قامت شاهزادهٔ ساسانی در کادری تاقی‌شکل، آشکارا ثابت می‌نماید که سنگ‌نگارهٔ استردادی از لندن، تک‌نگاره‌ای بیش نیست و مطلقاً نمی‌تواند بخشی از یک ترکیب‌بندی و نقش‌برجستهٔ بزرگ‌تر باشد که حضور افراد دیگری را در متن آن متصور شد. قرارگرفتن پنجهٔ دست راست شاهزاده در مقابل صورت و بالا بودن انگشت سبابه‌اش به نشانهٔ احترام به مافوق، احتمال وجود نقشی از یک ایزد زرتشتی یا شاهنشاه ساسانی و یا نقشی نمادین از دین بهی (مزدیسنا) همانند یک آتشدان با شعله‌های فروزان آتش را در کادری جداگانه و مستقل و در مقابل نقش شاهزادهٔ ساسانی فزونی می‌بخشد.

کلیدواژگان: سنگ‌نگارهٔ استردادی، شاهزاده، روبان، ساسانیان.

I. استاد گروه باستان‌شناسی، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.
Email: r.mousavihaji@umz.ac.ir

ارجاع به مقاله: موسوی‌حاجی، سید رسول، (۱۴۰۴). «سنگ‌نگارهٔ استردادی از لندن سرباز، ایزد، روحانی، شاهنشاه یا شاهزادهٔ ساسانی؟». پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران، ۱۵(۴۴): ۲۲۷-۲۵۶.
https://doi.org/10.22084/nb.2025.29836.2711

فصلنامهٔ علمی گروه باستان‌شناسی دانشکدهٔ هنر و معماری، دانشگاه بوعلی‌سینا، همدان، ایران.

حق انتشار این مستند، متعلق به نویسنده(گان) آن است. © ۱۴۰۴ ناشر این مقاله، دانشگاه بوعلی‌سینا است. این مقاله تحت گواهی زیر منتشرشده و هر نوع استفاده غیرتجاری از آن مشروط بر استناد صحیح به مقاله و با رعایت شرایط مندرج در آدرس زیر مجاز است.
Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

© The Author(s)

مقدمه

در ۲۶ دی‌ماه سال ۱۳۹۴هـ.ش. برابر با ۱۶ ژانویه ۲۰۱۶م. هواپیمای مسافربری که از دوبی در کشور امارات متحدهٔ عربی به مقصد لندن در کشور بریتانیا در حرکت بود، در فرودگاه استانستد لندن به زمین نشست. با پیاده‌شدن مسافران و تخلیهٔ بار آنان، مأموران نیروی مرزبانی بریتانیا در حین بازدید از محمولهٔ این پرواز به یک جعبهٔ چوبین که به‌طرز بسیار شلخته‌ای بسته‌بندی شده بود، مشکوک می‌شوند. با توقیف و بازرسی از این محموله که به گفتهٔ پلیس گشت مرزی بریتانیا برای رد گم کردن و نیز به‌منظور بی‌اهمیت جلوه دادن محتوای آن به‌صورت نامرتب بسته‌بندی شده بود، یک مجسمهٔ سنگی باستانی به ارتفاع تقریبی یک‌متر عیان گردید! پس از جستجو و تحقیقات اولیه و انجام تشریفات اداری، این اثر نفیس به موزهٔ بریتانیا منتقل می‌شود. موزهٔ بریتانیا با آگاهی و اطمینان از تعلق این اثر به کشور ایران، موضوع را در همان‌سال طی نامه‌ای ازطریق ایمیل به اطلاع مدیر موزهٔ ملی ایران در تهران می‌رساند، اما در آن‌زمان هیچ‌گونه اطلاع‌رسانی درخصوص کشف سنگ‌نگاره در رسانه‌ها انجام نشد تا این‌که در اواخر سال ۲۰۲۳م. روزنامهٔ گاردین از رونمایی آن در موزهٔ بریتانیا خبر می‌دهد (باشگاه خبرنگاران جوان، ۲۲ فروردین ۱۴۰۲).

این‌که این اثر باستانی که ارزش مادی آن در بازار هنر و حراجی لندن بیش از ۳۰ میلیون پوند برآورد شده است، در چه زمانی، چگونه و از چه مکانی در ایران قاچاق گردید، اطلاع دقیقی در دست نیست؛ اما با پیگیری‌های حقوقی و انجام مراحل قانونی از سوی وزارت میراث‌فرهنگی، گردشگری و صنایع‌دستی؛ وزارت امور خارجه و معاونت حقوقی ریاست جمهوری مشخص گردید که سنگ‌نگارهٔ ساسانی به احتمال زیاد در سال ۱۳۶۷هـ.ش. زمانی‌که ایران درگیر جنگ تحمیلی بود، به‌صورت غیرقانونی از کشور خارج‌شده و ظاهراً با لنج به کشور امارات متحدهٔ عربی قاچاق می‌شود. در بازهٔ زمانی بین سال‌های ۱۳۶۷ تا ۱۳۹۴هـ.ش. که این اثر در فرودگاه استانستد لندن دیده شد، کسی نمی‌داند مرد ساسانی کجا و دست چه کسانی بوده است؛ اما بسته‌بندی بسیار بد و نامرتب سنگ‌نگاره و شکستگی در چندجای این اثر نشان می‌دهد، نزد کسانی بوده است که هیچ ارزشی برای یک اثر تاریخی قائل نبوده‌اند.

به گزارش نشریهٔ انگلیسی گاردین، فرآیند اثبات مالکیت و تعلق این اثر باستانی به ایران از سال ۲۰۱۶ تا ۲۰۲۳م. قریب به هفت‌سال به‌طول انجامید. دلیل این تأخیر، طولانی‌شدن مراحل حقوقی و اداری آن در بخش پلیس جنایی انگلیس و موزهٔ بریتانیا بود و البته شیوع بیماری فراگیر کرونا نیز مزید بر علت شده بود. با توافق مقامات ذی‌ربط در ایران و موزهٔ بریتانیا قرار شد تا عملیات مرمت این سنگ‌نگاره که با بی‌احتیاطی قاچاقچیان و سارقان، به دو نیم شده بود، در موزهٔ بریتانیا انجام گیرد و پس از آن، به‌مدت سه‌ماه در همان موزه به معرض نمایش عموم گذارده شود. با پایان یافتن زمان نمایش سنگ‌نگاره در موزهٔ بریتانیا، سرانجام در بامداد هفتم تیرماه سال ۱۴۰۲هـ.ش. مرد ساسانی پس از حدود ۳۵ سال دوری از موطن

خویش و هفت‌سال پیگیری مستمر حقوقی و دیپلماتیک، به ایران بازگردانده شد (خبرگزاری فارس، ۳۱ تیر ۱۴۰۲).

پس از نمایش سنگ‌نگارهٔ ساسانی در موزهٔ بریتانیا و انتشار تصاویر آن در رسانه‌های اجتماعی، بسیاری از کارشناسان داخلی و خارجی به اظهارنظر دربارهٔ اصالت و هویت واقعی این اثر باستانی پرداخته‌اند. «سنت جان سیمپسون» باستان‌شناس ارشد موزهٔ بریتانیا، نخستین کسی است که از این سنگ‌نگاره ساسانی یاد کرده است؛ او ضمن تأیید اصالت سنگ‌نگاره، معتقد است که این اثر ارزشمند که در متن آن یکی از افراد طبقات بالای جامعهٔ ساسانی به تصویر درآمده است، با بی‌رحمی تمام از دل صخره یا کوهی در استان فارس و اطراف شیراز کنده شده و بخشی از یک نقش‌برجستهٔ بزرگ‌تر می‌باشد. این باستان‌شناس انگلیسی در ادامهٔ اظهاراتش تأکید می‌کند که چون انگشت اشارهٔ مرد ساسانی به نشانهٔ احترام بلند گردیده و در مقابل صورتش قرار گرفته است، پس او در حضور شاه یا خاندان سلطنتی است و همین باعث می‌شود که احتمال دهیم این نقش‌برجسته بخشی از یک ترکیب‌بندی بزرگ‌تر است که شاه در سمت راست آن به تصویر کشیده شده و افراد دیگری پشت‌سرش قرار دارند (خبرگزاری دانشجویان ایران (ایسنا)، ۱۵ فروردین ۱۴۰۲).

پس از اظهارنظر سیمپسون، تعدادی از محققان و باستان‌شناسان داخلی در قالب مصاحبه با خبرگزاری‌های مختلف به اظهارنظر دربارهٔ اصالت و هویت نقش برجستهٔ استردادی از لندن پرداختند. عده‌ای صحّتِ اصالت سنگ‌نگاره را زیرسؤال برده و برخی دیگر با اطمینان از اصیل بودن اثر یاد کرده‌اند. در بیان انتساب هویت واقعی شخصیت حاضر در سنگ‌نگاره نیز نظرات مختلف و بعضاً عجیبی ارائه گردید. روحانی زرتشتی، شاهنشاه ساسانی، ایزد زرتشتی، نجیب‌زاده، شاهزاده، سردار و سرباز ساسانی، ازجمله تعیین هویتی است که افراد مختلف، ظرف چندهفته از تنها شخصیت حاضر در متن سنگ‌نگارهٔ استردادی ارائه داده بودند. با بالاگرفتن حواشی و اختلاف‌نظر بین مدیران، محققان و کارشناسان حوزهٔ میراث‌فرهنگی درخصوص اصالت و هویت سنگ‌نگاره، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی کشور و موزهٔ ملی ایران در اقدامی درخورِ تحسین از متخصصان و پژوهشگران هنر ساسانی دعوت کردند تا در یک نشست تخصصی به بیان دیدگاه‌های علمی خود دربارهٔ اصالت و هویت واقعی سنگ‌نگاره بپردازند. این مهم در ۱۶ مردادماه سال ۱۴۰۲هـ.ش. در سالن اجتماعات موزهٔ ملی ایران و در سه نشست تخصصی: «فن‌شناسی نقش‌برجستهٔ ساسانی»، «نشانه‌شناسی نقش‌برجستهٔ ساسانی» و «تحلیل تاریخی نقش‌برجستهٔ ساسانی» برگزار شد و هر یک از سخنرانان به‌تشریح دیدگاه‌های خود پرداختند[۲].

هرچند با تلاش‌های صورت‌گرفته ازسوی پژوهشگاه میراث‌فرهنگی کشور و موزهٔ ملی ایران، به‌ویژه با انجام مطالعات آزمایشگاهی برروی نقش‌برجستهٔ موردبحث، ابهامات و تردیدها در صحتِ اصالت سنگ‌نگاره مرتفع گردید، اما اختلاف بر سر هویت، ترکیب، جایگاه و محل نقش‌برجسته هم‌چنان پابرجاست و هنوز درخصوص این مسائل، اتفاق‌نظری حاصل نگردید.

در این پژوهش سعی‌بر آن است تا با مدد از مطالعات تاریخی، شواهد چهره‌شناسی و مخصوصاً تطبیق و مقایسهٔ جزئیات هنری موجود در نقش‌برجستهٔ موردبحث با سایر نقوش به تثبیت رسیدهٔ دورهٔ ساسانی، هویت و ماهیت واقعی سنگ‌نگارهٔ استردادی از هرگونه ابهام و تاریکی زدوده شود.

پرسش و فرضیهٔ پژوهش: پژوهش حاضر درصدد پاسخ گفتن به این پرسش است که، هویت واقعی شخصیت حاضر در متنِ سنگ‌نگارهٔ استردادی از لندن چیست؟ در پاسخ به پرسش مذکور این فرضیه مطرح می‌گردد که، شخصیت حاضر در متن سنگ‌نگارهٔ استردادی از لندن یک شاهزادهٔ ساسانی است که به‌روزگار شاهنشاهی «بهرام دوم» صاحب‌منصبی والامقام بوده است.

روش پژوهش: تحقیق حاضر براساس هدف از نوع تحقیقات بنیادی و براساس ماهیت و روش از نوع تحقیقات تاریخی است و گردآوری اطلاعات و داده‌های موردنیاز آن نیز به شیوهٔ اسنادی (شناسایی و مطالعهٔ تمامی اسناد، منابع و مدارک مکتوبِ مرتبط با موضوع تحقیق) انجام گرفته است. برای تحلیل، تفسیر و تبیین داده‌های جمع‌آوری شده نیز از چارچوب‌های نظری موسوم به «رهیافت فرضی - استنتاجی» (صید داده‌های موردنیاز برای ارزیابی، سنجش و نقد فرضیهٔ تحقیق)، «رهیافت تاریخی» (تدوین نظریات میان‌مدت از مدارک مکتوب و به‌کارگیری آن‌ها در تفسیر یافته‌های ساکت و صامت باستان‌شناختی) و «مقایسهٔ تطبیقی» (مقایسه آثار فرهنگی موردمطالعه با دیگر آثار فرهنگی مشابه که قدمت و هویت آن‌ها مشخص گردیده است) سود جُسته شد.

توصیف سنگ‌نگاره

سنگ‌نگارهٔ استردادی از لندن در متن قطعه سنگی آهکی به ارتفاع ۱۱۲ و پهنای ۵۰سانتی‌متر حجاری شده است. هنرمندان ساسانی برای ایجاد این نقش‌برجسته، نخست یک کادر تاقی‌شکل ترسیم کردند که پایه‌های قوس فوقانی آن از دو طرف برروی شبه‌ستونی مدور قرار گرفته است که دارای سرستونی کرنتی‌شکل و پایه‌ستون‌های مدور می‌باشد. متأسفانه به‌دلیل آسیب‌های وارده، بیشتر قسمت‌های دو شبه‌ستونی که پایه‌های قوس فوقانی تاق برروی آن‌ها قرار گرفته‌اند، از بین رفته و غیر از پایه‌ستون‌های مدور که به سهولت قابل‌تشخیص هستند، نیمی از سرستون کرنتی‌شکل سمت چپ و مقدار کمی از ساقهٔ ستون قابل‌رؤیت است. در متن کادر تاقی شکل مذکور تصویر تمام‌قد یک شخصیت عالی‌رتبهٔ ساسانی به‌نمایش درآمده است. شکل بدن او به‌صورت تمام‌رخ و از روبه‌رو نشان داده شده اما سر به‌صورت نیم‌رخ و در حالتی که به‌طرف چپ بدن برگشته، حجاری شده است. او کلاه استوانه‌ای شکل و نمدین بر سر دارد که حاشیهٔ آن با ردیفی از دانه‌های ممتد مروارید مزیّن گشته و به دور پیشانی‌اش روبانی بسته شده است که دنبالهٔ آن به‌شکل دو نوار پهن در پشت‌سر به اهتزاز درآمده است. مطابق معمول در اغلب نقش‌برجسته‌های ساسانی، دارای سبلت تابیده، ریش مطبق و موهای بافته شده‌ای است که رشته‌های بلند و عمودی آن پشت گردن را می‌پوشاند. گوشواره‌ای

در گوش، گردن‌بندی از دانه‌های مروارید بر گردن و پیراهن تنگی دربر دارد که چین‌های آن تا بالای زانو می‌رسد. شلوار گشاد و چین‌داری به پا دارد که تا محل قوزک پا را می‌پوشاند. با دست چپ قبضهٔ شمشیری را که به‌طور حمایل در پهلوی چپ بدن آویخته است، نگه‌می‌دارد و دست راست را به علامت احترام به مافوق در جلوی صورت نگه‌داشته و انگشت سبابه را بلند کرده است (شکل‌های ۱و ۲).

سنت جان سیمپسون، در تشریح این سنگ‌نگاره به این مهم تأکید دارد که این نقش‌برجسته، بخشی از یک ترکیب‌بندی بزرگ‌تر است و غیر از شهریار ساسانی افراد دیگری نیز در صحنه حضور داشته‌اند، اما قاچاقچیان و سارقان این اثر نفیس، صرفاً این بخش از نقش‌برجسته را از دل کوه جدا کرده‌اند (خبرگزاری دانشجویان ایران (ایسنا)، ۱۵ فروردین ۱۴۰۲)؛ در ردّ برداشت نادرست ایشان باید گفت، این سنگ‌نگاره به یقین نمی‌تواند دارای نقش دیگری غیر از تصویر تمام قد شخصیت عالی‌رتبهٔ ساسانی به‌شرحی که معروض افتاد، باشد؛ زیرا قامت شخصیت مذکور در داخل کادری تاقی‌شکل محصور گشته و فضای درون تاق گنجایش کوچک‌ترین نقش دیگری را دارا نیست. در تصویر سنگ‌نگاره، قوس فوقانی تاق و پایه‌ستون‌های مدورِ تحتانی آن کاملاً مشهود است و با تداوم خطوط دو طرف قوس تاق به‌سمت پایه‌ستون‌های مدورِ تحتانی، شکل تاق کامل می‌گردد. با ترسیم شکل تاق، تردیدی باقی نمی‌ماند که فضای داخلی تاق گنجایش هیچ نقش دیگری را نخواهد داشت. احتمال می‌رود در مقابل شخصیت عالی‌رتبهٔ ساسانی و در کادری دیگر، نقش یک ایزد زرتشتی یا شاهنشاه ساسانی و یا نقشی نمادین از دین بهی (مزدیسنا) همانند یک آتشدان با شعله‌های فروزان آتش وجود داشته باشد؛ زیرا شخصیت عالی‌رتبهٔ ساسانی که با استناد به‌دلایل متقن و شواهد موثقی که در ادامه خواهد آمد، باید یک شاهزادهٔ ساسانی باشد، انگشت سبابهٔ دست راست خود را به نشانهٔ احترام به مافوق بالا آورده است. با توجه به جایگاه والای شاهزادگان در نظام طبقاتی دورهٔ ساسانی، تنها ایزدان زرتشتی، ملکه و شاهنشاه، مقامات مافوق شاهزادگان محسوب می‌شدند؛ در این‌صورت، حضور ایزد زرتشتی یا ملکه یا شاهنشاه ساسانی و یا نقشی نمادین از دین بهی در مقابل سنگ‌نگارهٔ موردبحث می‌تواند ادای احترام شاهزادهٔ ساسانی را توجیه نماید؛ هرچند این سنگ‌نگاره می‌تواند همانند نقش‌برجستهٔ بهرام دوم در گویوم فارس (شکل ۳)، تک‌نگاره باشد؛ در این‌صورت، کیفیت صحنه حکایت از ادای احترام یا مراسم نیایش شاهزادهٔ ساسانی به درگاه خدای بزرگ اهورامزدا می‌نماید.

هویّت شخصیت حاضر در سنگ‌نگاره

با انتشار تصاویر سنگ‌نگارهٔ استردادی از لندن در رسانه‌های اجتماعی و فضای مجازی، در کمتر از سه هفته اظهارنظرهای متفاوتی ازسوی کارشناسان و محققان داخلی و خارجی در خصوص هویّت تنها شخصیت حاضر در سنگ‌نگاره ارائه گردید. تمامی این اظهارنظرها -نه در قالب مقالات علمی- که صرفاً در مصاحبه با خبرگزاری‌ها و یا در فضاهای مجازی چون: ایکس، اینستاگرام و تلگرام انجام شده

شکل ۱: سنگ‌نگارهٔ ساسانی استردادی از لندن (پژوهشگاه میراث‌فرهنگی، ۱۴۰۳). ◄

Fig. 1: Sasanian bas-relief returned from London (Archives of research institute of cultural heritage and tourism of Iran, 2024).

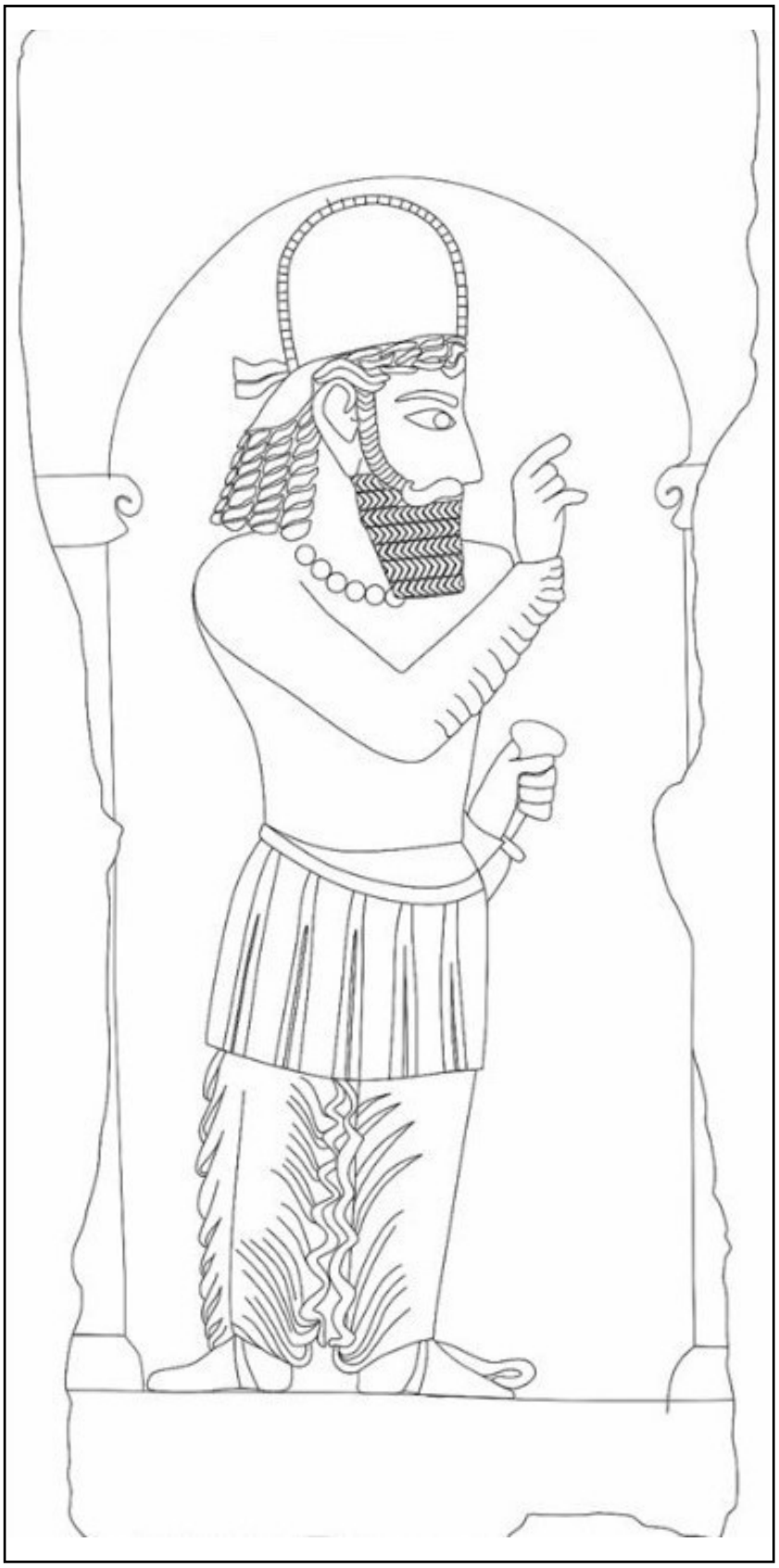

◄ شکل ۲: طرح سنگ‌نگارهٔ ساسانی استردادی از لندن (ترسیم از: جواد علایی مقدم، ۱۴۰۳).

Fig. 2: Drawing of the Sasanian bas-relief returned from London (drawing J. Alaee Moghadam, 2024).

▲ شکل ۳: گویوم: طرح نقش‌برجستهٔ بهرام دوم (Haerinck, & Overlaet, 2009: 549, pl. 12).
Fig. 3: Guyum: The rock relief of Bahram II (Haerinck & Overlaet 2009: 549, pl. 12).

بود. برخی او را ایزد زرتشتی دانسته و برخی دیگر از وی با عنوان شهریار، نجیب‌زاده یا روحانی ساسانی یاد کرده‌اند؛ اما «سرباز ساسانی» عجیب‌ترین و بدون پشتوانه‌ترین تعیین هویتی بود که از شخصیت حاضر در متن سنگ‌نگارهٔ موردبحث شده بود. این عنوان چنان شایع شده بود که علاوه‌بر خبرگزاری‌ها، برخی از مدیران ارشد وزارت میراث‌فرهنگی نیز از سنگ‌نگارهٔ مذکور با نام «نقش‌برجستهٔ سرباز ساسانی» یاد می‌کردند! این انتساب درحالی صورت می‌گرفت که نه‌تنها در نقش‌برجسته‌های ساسانی که در هیچ‌یک از آثار هنری برجای مانده از این دوره، نقشی از سرباز ساسانی را نمی‌توان پیدا کرد تا با انجام مطالعات تطبیقی احتمال انتساب او را به سرباز ساسانی مطرح کرد. از آن گذشته، شخصیت به تصویر درآمده در این سنگ‌نگاره، فاخرترین لباس روزگار خود را بر تن داشته و از کیفی‌ترین آرایش گیسوان، ریش و سبلت برخوردار است. بدیهی است که یک سرباز و حتی سردار عالی‌منصب نظامی نیز نمی‌توانسته دارای چنین زرق و برق مسحور کننده‌ای باشد.

بی‌تردید، صاحب نقش در سنگ‌نگارهٔ استردادی از لندن نمی‌تواند شاهنشاه ساسانی باشد؛ زیرا او تاج شاهی که مهم‌ترین مشخصهٔ شناخت شاهنشاهان می‌باشد، بر سر ندارد تا با مقایسهٔ آن با تاج پادشاهان ساسانی برروی سکه‌ها به هویتش دست‌یابیم. توضیح این‌که، هر یک از پادشاهان ساسانی تاج یا تاج‌های مخصوص و منحصر به خودشان را داشته‌اند که ملاک تعیین هویت آنان محسوب می‌گشت؛ هرچند بین تاج برخی از پادشاهان ساسانی شباهت‌های بسیاری وجود داشت، اما در اوج شباهت‌ها، دارای یک یا چند وجه اختلاف نیز بودند که در تشخیص و تمییز دادن هویت آن‌ها از یک‌دیگر ملاک قرار می‌گرفت؛ برای نمونه می‌توان به تاج نوع سوم «خسرو پرویز» (ر. ک. به: Erdman, 1951: 123, abb. 18) و تاج نوع سوم «پیروز اول» (Loc. cit) اشاره کرد که از حیث شباهت، شبیه‌ترین تاج‌های پادشاهان ساسانی به یک‌دیگر هستند و تنها دو مورد اختلاف در آن‌ها وجود دارد که درک آن‌ها مستلزم کمی دقت در مشاهده است. یکی از آن‌ها، شکلی است که درمیان هلال فوقانی تاج قرار دارد. این شکل در تاج پیروز اول به‌شکل یک گوی می‌باشد، حال آن‌که در تاج خسرو پرویز به‌صورت یک ستاره ترسیم شده است. دومین مورد اختلاف در تاج‌های خسرو پرویز و پیروز اول، شکلی است که هلال فوقانی برروی آن قرار گرفته است. این شکل در تاج خسرو پرویز به‌صورت یک عمود است، حال آن‌که در تاج پیروز اول به‌شکل یک گوی کوچک است. با دقت و ظرافتی که کارگزاران و هنرمندان دورهٔ ساسانی در طراحی و ساخت تاج شاهنشاهان به‌کار می‌بردند، به یقین، هر پادشاه تاج مخصوص خود را داشت که معیار تشخیص هویتش به‌حساب می‌آمد؛ به همین‌دلیل، غالب نقش‌برجسته‌های ساسانی بدون کتیبه هستند، زیرا با نمایش تاج شاهنشاه در نقش‌برجسته‌های ساسانی، نیازی به‌وجود کتیبه برای تعیین هویت شاهنشاه نبوده است. از آنجا که شخصیت حاضر در نقش‌برجستهٔ استردادی از لندن فاقد تاج شاهی است و با کلاه استوانه‌ای‌شکل و نمدین به تصویر درآمده است، پس او به یقین شاهنشاه ساسانی نیست.

این تصور که شخصیت موردبحث می‌تواند یک ایزد زرتشتی باشد نیز تصور کاملاً غلط و نادرستی است؛ زیرا او انگشت سبابهٔ خود را به نشانهٔ احترام به مافوق بالا گرفته و در مقابل صورتش نگه‌داشته است. در تعالیم دین بهی (مزدیسنا) و باور بهدینان، ایزدان زرتشتی مافوق مطلقند و شایسته است تا دیگران به آن‌ها احترام بگذارند. آن‌ها چون خود مافوق مطلق هستند، هیچ‌گاه در حالت ادای احترام به دیگران قرار نمی‌گیرند. در هنر دورهٔ ساسانی غیر از بالا نگه‌داشتن انگشت سبابه (اشاره) در مقابل صورت (شکل ۴)، قرارگرفتن پنجه‌های دو دست بر قبضهٔ شمشیری که به‌صورت عمود درمیان پاها قرار گرفته است (شکل ۵) و قرار گرفتن پنجهٔ دست در مقابل سینه (شکل ۶) از دیگر علائم احترام به مافوق محسوب می‌شوند. در هیچ‌یک از نقش‌برجسته‌های ساسانی و نیز در هیچ‌یک از آثار هنری برجای‌مانده از این دوره نمی‌توان یک ایزد زرتشتی را پیدا کرد که در حالت ادای احترام به دیگران به‌نمایش درآمده باشد. حتی در نقش‌برجسته‌هایی که دو ایزد در یک صحنه هستند، همانند حضور هم‌زمان اهورامزدا و آناهیتا در مجلس تاج‌ستانی پیروز اول[۳] در تاقِ بزرگ تاق‌بستان (ر. ک. به: Tanabe, 2003: Fig. 3) و نیز حضور توأمان اهورمزدا و میترا در صحنهٔ تاج‌ستانی «اردشیر دوم» در تاق‌بستان (ر. ک. به: Overlaet, 2013: 343, pl. 4a)، یک ایزد نسبت به ایزد دیگر ادای احترام نمی‌نماید؛ بنابراین، شخصیت حاضر در سنگ‌نگارهٔ استردادی از لندن که در حالت ادای احترام به مافوق به تصویر درآمده است، مطلقاً نمی‌تواند یک ایزد زرتشتی باشد.

شخصیت به‌نمایش درآمده در سنگ‌نگاره، یک روحانی زرتشتی نیز نمی‌تواند باشد؛ زیرا هیچ‌یک از شاخصه‌ها و نشانه‌های یک روحانی را دارا نیست. در نظام طبقاتی دورهٔ ساسانی، طبقهٔ روحانیون یکی از مهم‌ترین ارکان جامعه بوده و از نفوذ، اعتبار و محبوبیت بالایی نیز برخوردار بودند. نهاد روحانیت در تمامی سطوح جامعه، چه سطوح پایین و چه سطوح بالای جامعه، نهادی نافذ و تأثیرگذار بوده است. متأسفانه باوجود تحقیقات گسترده‌ای که ازسوی برخی متخصصان تاریخ دورهٔ ساسانی ازجمله: «کریستن‌سن» (۱۳۶۷)، «فرای» (۱۳۸۲)، «شاکد» (۱۳۸۴)، «زرین‌کوب» (۱۳۸۸)، «دویونگ» (۱۳۹۰)، «دریایی: (۱۳۸۳)، «گیزلن» (1995 & 2018) و... درخصوص ساختار نهاد روحانیت انجام گرفته است، هنوز اتفاق‌نظری بین آنان در بیان سلسله‌مراتب روحانیون ساسانی حاصل نشده است (شهسواری و موسوی‌کوهپر، ۱۳۹۸). دریایی (۱۳۹۲: ۱۴۴) طبقهٔ روحانیون ساسانی را برحسب مرتبه و وظیفه‌ای که برعهده داشته‌اند به پنج دسته تقسیم کرده است: موبدان (روحانیون ارشد)، هیربدان (روحانیون پرستار آتش)، دستوران (روحانیون متخصص الهیات یا فقها)، دادوران (روحانیون قاضی) و ردان (روحانیون دانشمند)؛ هرچند این تقسیم‌بندی مورد انتقاد برخی از محققان قرار گرفته و ایرادهایی به آن گرفته شده است (شهسواری و موسوی‌کوهپر، ۱۳۹۸: ۱۵۰)، اما به‌نظر می‌رسد کامل‌ترین و جامع‌ترین تقسیم‌بندیی باشد که تاکنون از ساختار درونی طبقهٔ روحانیت و سلسله‌مراتب آن‌ها در دورهٔ ساسانی انجام شده است.

برخلاف منابع تاریخی و متون دینی که نمی‌توان به اشارهٔ مستقیم آنان به ساختار درونی نهاد روحانیت و سلسله‌مراتب روحانیون دورهٔ ساسانی پی‌برد، در آثار هنری و شواهد باستان‌شناختی برجای مانده از دورهٔ ساسانی سه دستهٔ روحانی به معرض نمایش در آمده‌اند: الف) روحانیونی که وظیفهٔ نگهبانی و پرستاری از آتش مقدس را برعهده داشته‌اند و به آن‌ها «آتوربان»، «آذربان» و «آتش‌بان» هم می‌گفتند و تصاویر آن‌ها عمدتاً در پشت سکه‌های اواخر این دوره به‌نمایش درآمده است (برای نمونه ر. ک. به: Nelson, 2011: p. 383, Fig. 1005)؛ ب) روحانیونی که نقشِ سر، صورت و بخشی از نیم‌تنهٔ فوقانی آن‌ها برروی مهرهای مکشوفه از این دوره حک گردید و در کتیبهٔ همراه تصویر از آن‌ها با عنوان «موبد» یاد شده است (شکل‌های ۷ تا ۱۰). به اعتقاد «میری»، «موبد» بعد از شهرب و استاندار، بالاترین مقام اداری را در سطح استان یا ولایت مربوطه داشته است (Miri, 2013: 914)؛ ج) روحانیونی که عالی‌ترین مرتبه را داشته و در رأس طبقه روحانیت قرار داشتند و ظاهراً از سدهٔ ششم میلادی به‌بعد، به آن‌ها «موبدان موبد» می‌گفتند. از این گروه، تصویر دو نفر را که هر یک به روزگار خود برترین روحانی کشور بودند، در نقش‌برجسته‌های ساسانی داریم که نام یکی از آن‌ها «تنسر» (شکل ۴) و دیگری «کرتیر» (شکل ۱۱) بوده است. توضیح این‌که، تا قبل از سال ۱۳۹۸هـ.ش. شخصیت حاضر در پشت‌سر «اردشیر بابکان» در نقش‌برجستهٔ تاج‌ستانی او از خدای بزرگ اهورامزدا در نقش‌رجب (شکل ۴) و مجلس تاج‌ستانی و پیروزی او بر «اردوان پنجم» در نقش‌رستم (ر. ک. به: Overlaet, 2013: 341, pl. 2a) به‌نام‌های مختلفی شناخته می‌شد. «لوکونین» او را با توجه به نشانی که برروی کلاهش حک گردید، نمایندهٔ دودمان قارن معرفی کرده است (لوکونین، ۱۳۸۴: ۶۳). «موسوی‌حاجی» و «سرفراز» او را «خواجهٔ مگس‌پران» دانسته و در مخالفت با لوکونین اظهار داشته‌اند: «دودمان قارن یکی از خاندان‌های بزرگ اشکانی بود که در دورهٔ ساسانی نیز از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بودند. بعید است نماینده این خاندان بزرگ با چهره‌ای چون خواجگان در خدمت شاه باشد»

شکل ۴: نقش رجب: طرح صحنهٔ تاج‌ستانی اردشیر بابکان از خدای بزرگ اهورامزدا (Overlaet, 2013: 340, pl. 1b). ◄

Fig. 4: Naqsh-e Rajab II: Ardashir I receives the ring of power from Ahura Mazda (Overlaet 2013: 340, pl. 1b).

(موسوی‌حاجی و سرفراز، ۱۳۹۶: ۲۳). «هرتسفلد» (۱۳۸۱: ۳۲) و «واندنبرگ» (۱۳۷۹: ۵۰) شخصیت موردنظر را «غلام» یا «بادبزن» دربار ساسانی دانسته و «هینتس» (۱۳۸۵: ۲۷۶) او را «بیدخش اردشیر» معرفی کرده است؛ در این‌سال، یعنی سال ۱۳۹۸هـ.ش. نگارنده و «ایمان خسروی» در مقاله‌ای مبسوط با عنوان «کشف یک حقیقت مهم تاریخی: حضور تنسر در نقش‌برجسته‌های اردشیر بابکان» با ارائهٔ دلایل متقن و شواهد موثق به این مهم تأکید داشته‌اند که شخصیت موردنظر در نقش‌برجسته‌های اردشیر بابکان، روحانی بانفوذ زمان او، یعنی «تنسر» می‌باشد (خسروی و موسوی‌حاجی، ۱۳۹۸).

همان‌طورکه پیش از این نیز گفته شد، در سنت حجاری دورهٔ ساسانی فقط و فقط نقش عالی‌ترین روحانی کشور، یعنی «تنسر» و «کرتیر» بر سینهٔ صخره‌ها حجاری گردید و ظاهراً روحانیونی که در ساختار درونی روحانیت در مراتب بعدی و در سلسله‌مراتب پایین‌تر قرار داشتند، حقِ به تصویر درآمدن در متن نقش‌برجسته‌های صخره‌ای را نداشتند. با یک نظر اجمالی به نقوش برجای‌مانده از کرتیر و تنسر آشکارا درمی‌یابیم که هر دوی آن‌ها با شواهد بصری مشابه هم و البته کاملاً متفاوت از سایرین به‌نمایش درآمده‌اند. هر دو دارای ظاهری مقتدر، صورت صاف و بدون ریش، کلاهی نمدین که برروی آن نشان مخصوصی حک گردید و موهای پُرپُشتی هستند که بخشی از آن از زیر کلاه بیرون زده و پشت گردن را می‌پوشاند. هم‌پوشانی شواهد بصری و یکسان بودنِ وضعیت ظاهری تنسر و کرتیر در نقش‌برجسته‌های ساسانی این احتمال را قوت می‌بخشد که بپذیریم روحانیون پیشوا و برترِ دورهٔ ساسانی برای آن‌که در نگاه نخست شناخته شوند، در آراستگی ظاهری تابع یک الگو و سنت مشخص، تعریف‌شده و ثابتی بوده‌اند، کمااین‌که از دیرباز تا به امروز نیز روحانیون هر دین و آئین، ویژگی‌های هماهنگ و یکپارچه‌ای که براساس یک قانون از آن پیروی می‌شود را دارا هستند. با استناد به آن‌چه که

▲ شکل ۵: نقش رجب: طرح نقش‌برجستهٔ شاپور اول و درباریان (Flandin & Coste, 1851: pl. 191).

Fig. 5: Naqsh-e Rajab I: Shapur I and courtiers (Flandin & Coste, 1851: pl. 191)

گفته شد، شخصیت حاضر در سنگ‌نگارهٔ استردادی از لندن نمی‌تواند یک روحانی پیشوا و عالی‌رتبهٔ زرتشتی باشد؛ زیرا او با داشتن ریش بلند و مطبق، سبلت تابیده و کلاه بدون نشان، نه‌تنها هیچ‌یک از شواهد بصری تنسر و کرتیر را دارا نیست که اتفاقاً از نظر ویژگی‌های ظاهری در تقابل و تغایر با آنان قرار دارد (شکل‌های ۱ و ۲ با شکل‌های ۴ و ۱۱مقایسه شوند). حاجت به تذکار است، صورت صاف و بدون ریش همراه با نشان مخصوص برروی کلاه -آن‌طورکه در وصف تنسر و کرتیر گفته شد و تصاویر آن‌ها در نقش‌برجسته‌های ساسانی نیز مؤید این حقیقت می‌باشد- صرفاً مربوط به ویژگی ظاهری روحانی برتر یا روحانی پیشوای کشور و به اعتقاد نگارنده، روحانی مستقر در دربار ساسانی بوده و بقیهٔ روحانیونی که در مراتب بعدی و پایین‌تر قرار داشتند، با استناد به تصاویر برجای‌مانده از آن‌ها برروی مهرهای این دوره که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره خواهد شد، دارای سبلت و ریش پُرپُشتی بوده‌اند (شکل‌های ۷ تا ۱۰).

حال‌که مشخص شد، شخصیت موردبحث پژوهش سرباز، شاهنشاه، ایزد و روحانی زرتشتی نیست، این پرسش پیش‌می‌آید که او کیست؟ به اعتقاد نگارنده و با استناد به‌دلایلی که در ادامه خواهد آمد، تردیدی نیست که او یک شاهزادهٔ ساسانی است که در زمان حیاتش عهده‌دار منصبی والا بوده است.

همان‌طورکه در تصویر شخصیت موردنظر دیده می‌شود، او روبانی بر پیشانی دارد که دنبالهٔ آن در پشت‌سر به‌شکل دو نوار پهن و موّاج به اهتزاز درآمده است (شکل‌های ۱ و ۲). روبان، واسطهٔ فرّه ایزدی است که در پوشاک خاندان شاهی وارد شده است. برهمین‌اساس، روبان مهم‌ترین مشخصهٔ پوشاک ایزدان و خاندان شاهی در دورهٔ ساسانی است و غیر از ایزدان، شاهنشاه، ملکه و فرزندان آن‌ها (شاهزادگان) هیچ کس دیگری -مطلقاً و مطلقاً- حق استفاده از آن را نداشته است. از آنجا که شخصیت موردبحث، بنابر دلایلی که معروض افتاد، ایزد، شاهنشاه و ملکهٔ ساسانی نیست؛ پس او به‌یقین باید شاهزادهٔ ساسانی باشد.

شکل ۶: دارابگرد: طرح نقش‌برجستهٔ پیروزی اردشیر بابکان بر امپراتوران روم (Flandin & Coste, 1851: pl. 33). ◄

Fig. 6: Darabgird I: Shapur I's victory over the emperors Gordian III and Valerian (Flandin and Coste, 1851: pl. 33).

در اندیشه و باور ایرانیان باستان، شاه مظهر قدرت و ارادهٔ ملت به‌شمار می‌رفت و در روی زمین پس از خدای بزرگ، تنها کسی بود که شایستهٔ ستایش بود؛ او فاعل مایشاء و مالک‌الرقاب مردم بود. ایرانیان باستان باورداشتند که مقام شاه عطیه‌ای بود الهی که از جانب خدا به شاه داده می‌شد. اطاعت از شاه ارزش الهی و آسمانی داشت. خدا سرور دو جهان و شاه نمایندهٔ او بر روی زمین بود (مشکور، ۱۳۴۵: ۱۱). در بسیاری از کتیبه‌های برجای‌مانده از روزگار هخامنشی به این مهم اشاره شده است که سلطنت موهبتی است الهی؛ اهورامزداست که داریوش را شاه کرده است؛ اهورامزداست که مملکت بزرگ را به داریوش عطا نمود (هینلز، ۱۳۶۸: ۱۶۱- ۱۵۹).

درمورد الهی بودن سلطنت در باور و اندیشهٔ ایرانیان باستان مدارک و شواهد بسیاری است که ازجملهٔ آن‌ها می‌توان به پاسخ اردشیربابکان اشاره کرد که در جواب نامهٔ به اردوان پنجم (آخرین پادشاه اشکانی) و در توجیه اقدامات نظامی خود علیه اشکانیان چنین گفته است: «تاجی که بر سر دارم، خداوند به من بخشیده است و نیز اوست که مرا بر سرزمین‌های که گرفته‌ام، پادشاه کرده است. اوست که مرا در کشتن فرمانروایان و پادشاهان یاری کرده است» (نولدکه، ۱۳۵۸: ۱۹۳).

«براون» می‌نویسد: «احتمال می‌رود هیچ مملکتی مانند ایران در زمان ساسانیان، اصلی را که به موجب آن اصل، حق آسمانی برای پادشاه قائلند، پیروانی راسخ عقیده‌تر از ایرانیان نداشته باشد» (براون، ۱۳۳۵: ۱۹۳).

برهمین‌اساس بود که اردشیر بابکان تلاش فراوان می‌کرد تا مقام سلطنت خود را الهی جلوه دهد؛ زیراکه وی برای رسیدن به اهداف و مقاصد خود نیاز به مشروعیت داشت؛ مشروعیتی که می‌توانست مبتنی‌بر دو عامل باشد: الف) داشتن زمینه‌های لازم مذهبی برای جلب نظر روحانیون و مردم، ب) داشتن فرّه ایزدی و وابستگی به خاندان سلطنتی.

بی‌هیچ تردید، اردشیر بابکان با علم و آگاهی از مقام و منزلت سلطنت در اعتقاد و باور مردمان عصر خویش، سعی‌در الهی جلوه‌دادن مقام شاهی و سلطنت خود کرده است و در این‌راستا، توفیق بسیاری نیز یافت که ازجملهٔ آن‌ها می‌توان به سقوط امپراتوری پارت و تأسیس سلسلهٔ ساسانی (۲۲۶م.) اشاره کرد.

توضیح این‌که، القاب پادشاهان ساسانی نیز حکایت از الهی بودن سلطنت آن‌ها دارد. «شاپور اول» در کتیبهٔ حاجی‌آباد، خود را -بغ مزداپرست شاپور شاه، شاه ایران و انیران که نژادش از ایزدان است- معرفی می‌کند (کریستن‌سن، ۱۳۱۴: ۱۳۳). شاپور دوم در نامه‌ای که به «کنستانتیوس قیصر روم» فرستاد، خود را با القاب مجللِ -شاه شاهان، قرین ستارگان و برادر مهر و ماه- ملقب نمود. در نزد ایرانیان باستان، خاصه ایرانیان عصر ساسانی، تنها کسی می‌توانست به مقام ظلّ‌الهی برسد که دارای فرّه ایزدی باشد. فرّ، فروغی است ایزدی که به دل هر که بتابد از همگنان خود برتری یابد. از پرتو این فروغ است که کسی به پادشاهی رسد و برازندهٔ تاج و تخت گردد. آسایش‌گستر و دادگستر شود؛ همچنین از نیروی این نور است که در کمالات نفسانی و روحانی آراسته شود و از سوی خداوند به راهنمایی مردم برانگیخته شود و به مقام پیامبری رسد و شایستهٔ الهام از ایزد شود (پورداوود، بی‌تا: ۱۵- ۳). شاهان پیشدادی

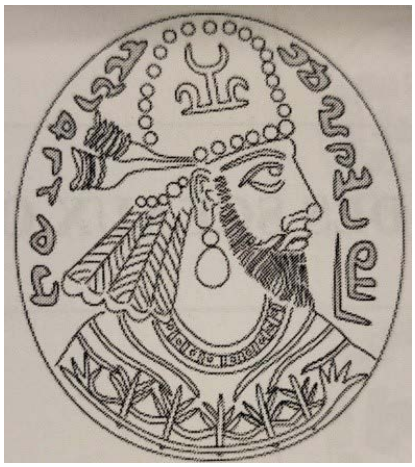

▲ شکل ۷: مُهر برجای‌مانده از ویه‌شاپور، موبد اردشیرخوره (Gyselen, 2018: 447, Fig. OTs3).
Fig. 7: The remaining seal of Weh Shapur, mowbed Ardashir Khwarreh (Gyselen, 2018: 447, Fig. OTs3)

▲ شکل ۸: مهر برجای‌مانده از بافرگ، موبد میشان (Gyselen, 2018: 448, Fig. OTs4).
Fig. 8: The remaining seal of Baffarag, mowbed Meshan (Gyselen, 2018: 448, Fig. OTs4).

▲ شکل ۹: مهر برجای مانده از پابگ، موبد خسرو شادهرمزد (Gyselen, 2018: 447, Fig. OTs2).
Fig. 9: The remaining seal of Pabag, mowbed Khosrow Shad Hormozd (Gyselen, 2018: 447, fig. OTs2).

دارای فرّ بودند؛ این فرّ ابتدا از جم بود که وی به‌همین دلیل و در سایهٔ وجود آن، هنگامی‌که در زهدان مادر بود، مادر را به گفتار چیزی آموخت در شکم (یاسمی، ۱۳۱۳: ۷۲۲). فرّ به اشکال مختلف تجسّم می‌یافت؛ گاهی به‌شکل قوچ بود که اردشیر بابکان را از شرّ تعقیب اردوان پنجم نجات داد (سایکس، ۱۳۷۰: ۵۳۴)؛ گاهی هم به‌شکل عقاب بود که اردشیر و کوروش را از آینده خبر می‌داد (گزنفون، ۱۳۵۰: ۳۵)، عقابی که در اعصار باستان یکی از مظاهر قدرت و حمایت آسمانی بود (ملکزاده بیانی، ۱۳۵۱: ۱)؛ گاهی فرّ به‌شکل خروس بود که اردشیر بابکان را از سوءقصد دختر اردوان پنجم که زنش بود، نجات داد (مشکور، ۱۳۲۷: ۳۶). فرّ ایزدی به هر کسی تعلق نمی‌گرفت؛ تنها از آن خاندان شاهی بود که به‌طور موروثی به فرزندان آن‌ها می‌رسید. از خاندان پیشدادی و کیانی آغاز و به خاندان هخامنشی رسید و بعد از آن هم کسی می‌توانست شاه شود که وابستگی نسبی با آن‌ها داشته باشد. این بود که ساسانیان به داستان‌پردازی و نسب‌سازی می‌پرداختند تا اجداد خود را به «داریوش سوم (داداریان)» برسانند (مسعودی، ۱۳۶۵: ۹۳). علت حمایت روحانیون زرتشتی از اردشیر بابکان علاوه‌بر وجههٔ مذهبی، این بود که وی در فارس بود و فارس هم جایگاه و تختگاه هخامنشیان بود. این سبب شد که بعد از اردشیر هم شاه فقط از خاندان ساسانی انتخاب شود و این اصل تغییرناپذیر بود (کلیما، ۱۳۵۹: ۴۶)؛ و به‌همین‌دلیل بود که اشراف و بزرگان عصر ساسانی به مخالفت با «بهرام چوبین» برخاسته و در مقابل، از خسرو پرویز حمایت جدی به‌عمل آوردند (هدایت، ۱۳۱۸: ۸).

در نقش‌برجسته‌های ساسانی، الهی بودن مقام شاه به‌صورت حلقه‌ای تجسم می‌شد که از جانب اهورامزدا و در یک مورد، آناهیتا به شاه ساسانی داده می‌شد. مشخصهٔ ممتاز و خاص این حلقه که آن را از تمام حلقه‌های دیگری که در هنر ساسانی به تصویر درآمده‌اند، متمایز می‌گرداند، روبانی است که به آن آویزان می‌باشد (شکل ۴)؛ جالب است که بدانیم، بین روبان آویخته شده به حلقهٔ سلطنتی و روبان‌های به اهتزاز درآمده در پوشاک خاندان شاهی هیچ فرقی وجود ندارد. برای آگاهی بیشتر، نگاهی به نقش‌برجستهٔ اردشیر بابکان در نقش‌رجب فارس خواهد شد (شکل ۴)؛ در سطح صاف و مستطیل‌شکل این نقش‌برجسته، یک موضوع مذهبی با صحنهٔ اهداء حلقه سلطنتی از جانب اهورامزدا به شاهنشاه ساسانی به‌نمایش گذاشته شد. طول این نقش ۴/۹۰متر و پهنای آن ۳/۰۶متر می‌باشد و عمق آن در حدود ۱۰ تا ۱۲سانتی‌متر است (Hermann, 1969: 67). اردشیر بابکان که او را به استناد تاج و مشخصاتش خوب می‌شناسیم، در طرف چپ بیننده دیده می‌شود که دست راست خود را به‌منظور گرفتن حلقهٔ سلطنتی که از جانب اهورامزدا به وی هدیه می‌شود، دراز کرده و دست چپ را در مقابل صورت نگه‌داشته و انگشت سبابه را به علامت احترام بالا گرفته است. در مقابل شاه و در طرف راست بیننده، اهورامزدا برسمی را در دست چپ گرفته و حلقهٔ سلطنتی را با دست راست به علامت شاهی به شاهنشاه اعطا می‌کند. جالب است که روبان آویخته شده به حلقهٔ سلطنتی و هم‌چنین روبان‌های آویخته شده به تاج شاه و خدا، از هر حیث هم‌چون

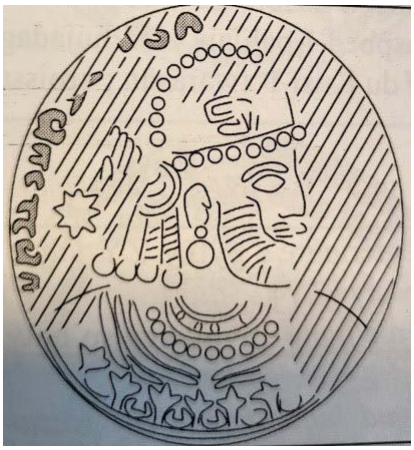

▲ شکل ۱۰: مهر برجای مانده از مردباد، موبد ایران خوره‌شاپور (Gyselen, 2018: 449, Fig. OTb10b).
Fig. 10: The remaining seal of Mardbud, mowbed Eran Khwarrah Shapur (Gyselen, 2018: 449, fig. OTb10b).

شکل ظاهری، چین‌های افقی، نوع بافت و حتی جنس پارچه دقیقاً به یک‌دیگر شبیه بوده و با جرأت می‌توان گفت که بین آن‌ها تفاوتی نیست و این همان‌چیزی است که «علی‌اکبر سرفراز» بدان اشاره دارد؛ ایشان حلقهٔ سلطنتی را به‌طور منفک قبول نداشته و روبان به اهتزاز در آمدهٔ آن‌را واسطهٔ فرّه ایزدی می‌داند که بعدها در پوشاک شاهان ساسانی وارد شده است (سرفراز، ۱۳۷۰: ۴۱).

برای آن‌که ثابت شود، روبان مهم‌ترین مشخصهٔ پوشاک ایزدان و خاندان شاهی است و غیر از ایزدان، شاهنشاه، ملکه و فرزندان آن‌ها (شاهزادگان) هیچ‌کس دیگری -مطلقاً و مطلقاً- حق استفاده از آن را نداشته است، کافی است تا یکایک نقش‌برجسته‌های ساسانی به‌دقت مورد مشاهده قرار گیرند. در این‌صورت، آشکارا خواهیم فهمید که این اصل بدون استثناء در تمامی نقش‌برجسته‌های ساسانی رعایت شده است؛ به‌عبارتی دیگر، در تمامی نقش‌برجسته‌های ساسانی نمی‌توان غیر از ایزدان، شاهنشاه، ملکه و شاهزادگان، هیچ شخصیت دیگری را پیدا کرد که جرأت استفاده از روبان را در پوشاک خود داشته باشد. حتی روحانی نامدار و با نفوذی چون «تنسر» که در اشاعهٔ آئین مزدیسنا و تنظیم متون اوستا بسیار کوشید و بشارت آمدن اردشیر بابکان را پیش از آغاز فعالیت‌های فراگیر او، به مردم داد و هم در رسیدن به قدرت و هم در تثبیت آن، اردشیر را همراهی نمود و به روزگار شاهنشاهی اردشیر بابکان، -مشار، مشیر، معتمد و ناصح- او بود؛ و نیز «کرتیر» که -موبدانِ موبد- و یکی از نامدارترین شخصیت‌های تاریخ ساسانی است و در سراسر دورهٔ پادشاهی شاپور اول به ترویج دین ناب زرتشتی در برابر بدعت مانی پرداخت و در زمان سلطنت بهرام‌ها نیز فرصت به‌دست وی افتاد و «مانی پیامبر» را به‌سرعت به زندان انداخته و به قتل رسانید (هرمان، ۱۳۷۳: ۱۰۹)، حق استفاده از روبان را در پوشاک خود نداشتند (شکل‌های ۴ و ۱۱)؛ برای مثال، در مجلس تاج‌ستانی اردشیر بابکان در نقش‌رجب فارس، اهورامزدا و اردشیر بابکان و شاپور اول (فرزند ارشد و ولیعهد اردشیر) و «دینک» (همسر اردشیر و ملکهٔ ایران) دارای روبان هستند، اما تنسر و ندیمهٔ مخصوص دینک چون در دایرهٔ ایزدان و خاندان شاهی قرار ندارند، فاقد روبان می‌باشند (شکل ۴). در نقش‌برجستهٔ «بهرام دوم» و درباریان در نقش‌رستم فارس، شاهنشاه و همسرش «شاپوردختک»، «بهرام سوم» در مقام ولیعهد و دو شاهزادهٔ دیگر که هویت‌شان بر ما ناشناخته است، دارای روبان هستند، اما کرتیر و دیگر شخصیت‌های حاضر در صحنه به‌دلیل آن‌که از خاندان شاهی نیستند، اجازهٔ استفاده از روبان را نداشتند (شکل ۱۱).

در ایران باستان و به‌ویژه در دورهٔ ساسانی، عادت بر این جاری بود که برخی از پسران شاهنشاه به حکومت ولایات مختلف منصوب می‌شدند؛ علی‌الخصوص شاهزادگانی که احتمال می‌رفت روزی بر اریکهٔ سلطنت نشینند، مجبور بودند با قبول فرمانفرمایی ایالت، خود را برای حرفهٔ پادشاهی مهیا و آماده کنند. درمیان شاهنشاهان ساسانی، شاپور اول پیش از جلوس بر اریکهٔ سلطنت، حکومت خراسان و کوشان را برعهده داشت. «هرمزد اول» بر ارمنستان و «بهرام اول» با لقب «گیلان‌شاه» بر گیلان حکومت می‌کردند. از پسران شاپور اول، «نرسی» حکمران

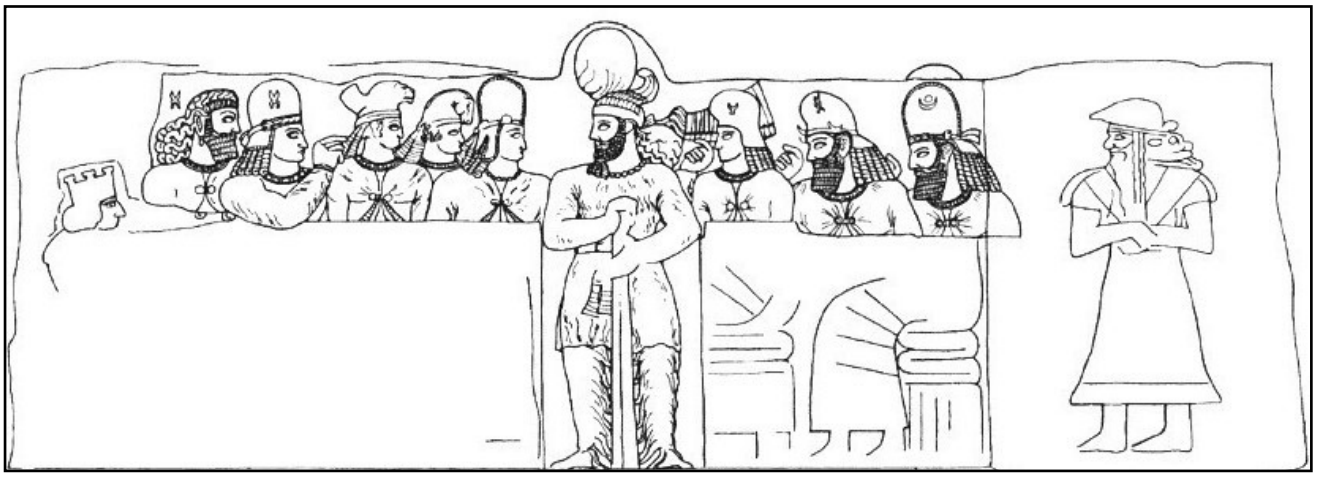

▲ **شکل ۱۱: نقش‌رستم: طرح نقش‌برجستهٔ بهرام دوم و درباریان (Gyselen, 2005: Fig. 5).**
Fig. 11: Naqsh-e Rostam II: The rock relief of Bahram II and courtiers (Gyselen, 2005: fig. 5).

سیستان (سکان‌شاه) و شاپور حاکم میشان (میشان‌شاه) بود. بهرام سوم، حاکم سیستان (سکان‌شاه) بود و اردشیر دوم والی آدیابن و بهرام چهارم فرمانفرمای کرمان بود و لقب «کرمانشاه» داشت. این موضوع به‌قدری حائز اهمیت بود که بزرگان ساسانی وقتی که خواستند «بهرام پنجم» را از حق پادشاهی محروم کنند و در مقابل از خسرو پرویز حمایت نمایند، این بهانه را پیش کشیدند که چون هنوز فرمانفرمایی ایالتی را نیافته است، لیاقت او معلوم نیست.

گاهی از مواقع سیاست شاهنشاه اقتضا می‌کرد که مقامات عالیهٔ فوق را به شاهزادگان واگذار ننماید؛ زیراکه شاهنشاه می‌خواست که هرطور منافع مملکت اقتضا کند، آن فرمانفرمایان را تغییر و تبدیل بدهد. بر همین‌اساس، حکومت برخی از ایالات به افرادی لایق غیر از شاهزادگان واگذار می‌شد و برای آن‌که آن‌ها را در صف نخستین طبقات اجتماع قرار دهد، لقب تشریفاتی شاهی را به این‌گونه مرزبانان اعطا می‌نمود (کریستن‌سن، ۱۳۶۷: ۷۲). تعدد و کثرت شاهزادگان و محدودیت مشاغل والا موجب شده بود تا برخی از شاهزادگان به حرفهٔ روحانیت روی‌آورده و به مقام موبد ولایات منصوب شوند. کشف سه مُهر از دورهٔ ساسانی گواهی است بر صحّت این ادعا؛ برروی این سه مُهر، تصویر نیم‌تنهٔ شاهزادگان همراه با کتیبه‌ای که به معرفی آن‌ها می‌پردازد، حک گردید (شکل‌های ۷ تا ۹). جالب است که در ساخت این مهرها نیز «اصل نمایش روبان در پوشاک خاندان شاهی» رعایت می‌شد. «ویه‌شاپور» موبد اردشیرخوره، «بافرگ» موبد میشان، و «پابگ» موبد خسرو شادهرمزد، سه شاهزاده-موبدی هستند که در نمایش چهرهٔ آن‌ها برروی مهرهای برجای مانده از آن‌ها، روبان مواج و به اهتزاز درآمده در پشت‌سرشان به نشانهٔ شاهزاده بودن کاملاً مشهود است (شکل‌های ۷ تا ۹). در تأیید این مهم می‌توان به مهر دیگری اشاره کرد که متعلق به «مردباد»، موبد ایران خوره‌شاپور است و برروی آن نیم‌تنه و چهرهٔ مردباد در حالتی به‌نمایش درآمده است که فاقد روبان می‌باشد (شکل ۱۰). عدم نشان‌دادن روبان در پوشاک «مردباد»، آشکارا بر این حقیقت گواهی می‌دهد که چون او از قشر خاندان شاهی نبوده است، پس نمی‌توانسته از مشخصهٔ خاص خاندان شاهی، یعنی روبان استفاده نماید.

غیر از روبان که شرح مختصر آن معروض افتاد، نشانهٔ دیگری نیز در هیأت شخصیت منقوش در سنگ‌نگارهٔ استردادی از لندن وجود دارد که کمک می‌کند تا در تعلّقِ و انتساب شخصیت مورد بحث به «شاهزادهٔ ساسانی» تردیدی نداشته باشیم و آن گردن‌بندی است که بر گردن او آویخته شده است (شکل‌های ۱ و ۲). بررسی یکایک نقش‌برجسته‌های ساسانی حکایت از آن دارد که اشخاص حاضر در سنگ‌نگاره‌های این دوره با سه نوع گردن‌بند به تصویر درآمده‌اند.

۱- طوق ساده که عمدتاً زینت‌بخش گردنِ سرداران و افراد حاضر در صحنه پیروزی شاپور اول بر امپراتوران روم در تنگ چوگان بیشاپور (ر. ک. به: Flandin & Coste, 1851: pl. 49)، سرداران و افراد حاضر در صحنهٔ پیروزی بهرام دوم بر هرمزد حاکم سکستان، هند و کرانه‌های دریا در تنگ‌چوگان بیشاپور و صاحب‌منصبان حاضر در صحنهٔ بهرام دوم و درباریان در سرآب بهرام (ر. ک. به: Hermann, 1983: Fig. 3) می‌باشد؛ هرچند این نوع گردن‌بند، ساده‌ترین گردن‌بند درمیان گردن‌بندهای منقور در نقش‌برجسته‌های ساسانی است؛ با این‌حال، هرمزد دوم (ولیعهد و جانشین نرسه) در صحنهٔ تاج‌ستانی نرسه در نقش‌رستم (ر. ک. به: Flandin & Coste, 1851: pl. 186)، هرمزد اول (ولیعهد و جانشین شاپور اول) در تنگ‌قندیل (ر. ک. به: Herrmann, 1983: part 3, Fig. 4) و کرتیر در صحنهٔ نبرد بهرام دوم با شیر در سرمشهد فارس (ر. ک. به: Tanabe, 1990: 30, Fig. 2b) نیز با همین گردن‌بند به‌نمایش درآمده‌اند. این گردن‌بند مورداستفادهٔ ایزدان، شاهنشاهان و ملکه‌های ساسانی نبوده است.

۲- طوق مرواریدنشان که هم ازسوی ایزدان و خاندان شاهی (شکل‌های ۴، ۶ و ۱۲) و هم ازسوی درباریان و صاحب‌منصبان عالی‌رتبه، همانند: تنسر (شکل ۴)، کرتیر (شکل ۱۱)، شاهزادگان و حکام ولایات (شکل‌های ۵ و ۱۱) مورداستفاده قرار می‌گرفت. افراد عادی و نیز سردارانی که شاپور اول را در صحنه‌های پیروزی بر امپراتوران روم و نیز بهرام دوم را در صحنهٔ پیروزی بر هرمزد حاکم سکستان، هند و کرانه‌های دریا در تنگ‌چوگان بیشاپور همراهی می‌کردند، فاقد چنین گردن‌بندی هستند.

۳- گردن‌بند متشکل از دانه‌های مروارید که صرفاً ازسوی ایزدان، خاندان شاهی و موبدان مورداستفاده قرار می‌گرفت (برای نمونه ر. ک. به: شکل‌های ۱۱ و ۱۳) و هیچ‌یک از صاحب‌منصبان عالی‌رتبه حق استفاده از این گردن‌بند را نداشته‌اند؛ هرچند تا قبل از شاپور اول استفاده از این نوع گردن‌بند مرسوم نبود و شاپور اول در بسیاری از نقش‌برجسته‌هایش با این نوع گردن‌بند به‌نمایش درآمده است، اما بهرام دوم در تمامی نقش‌برجسته‌هایی که در آن درباریان و صاحب‌منصبان عالی‌رتبه نیز حضور دارند، با این گردن‌بند به تصویر درآمده است (برای نمونه ر. ک. به: شکل ۱۱). این نکته آشکارا بر تمایل و علاقمندی بهرام دوم و اعضای خاندانش بر استفادهٔ انحصاری از این نوع گردن‌بند حکایت دارد.

از آنجا که شخصیت حاضر در سنگ‌نگارهٔ استردادی از لندن با این نوع گردن‌بند، یعنی گردن‌بند متشکل از دانه‌های مروارید به‌نمایش درآمده است

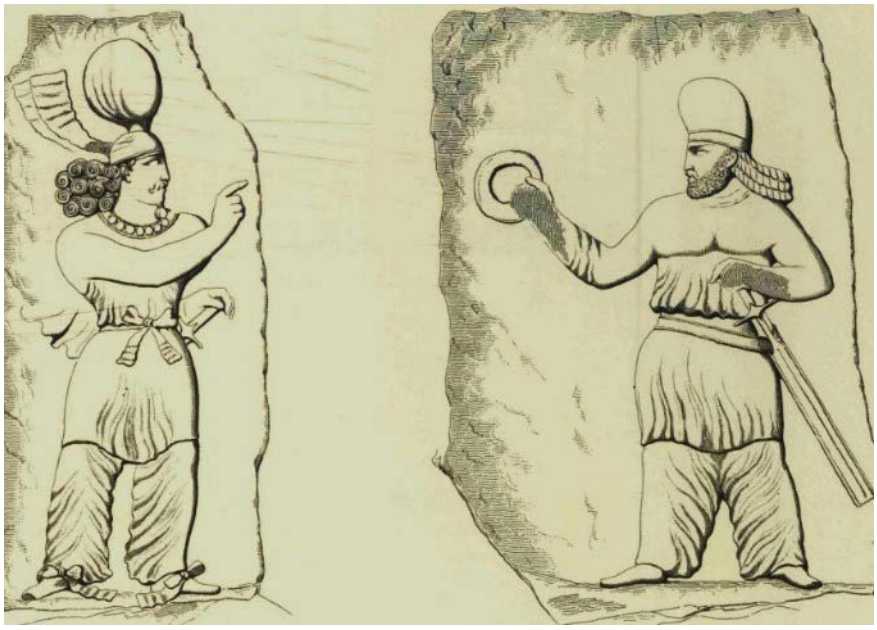

شکل ۱۲: برم دلک: طرح نقش‌برجستهٔ بهرام دوم؟ و یکی از بزرگان ساسانی (Flandin & Coste, 1851: pl. 56). ◄

Fig. 12: Barm-e Dilak II: The bas-relief of Bahram II and one of the Sassanid nobles (Flandin and Coste, 1851: pl. 56).

(شکل‌های ۱ و ۲) و استفاده از این گردن‌بند نیز در انحصار ایزدان، خاندان شاهی و موبدان بوده است؛ و با درنظر داشتن این مهم که او با استناد به‌دلایلی که معروض افتاد، نمی‌تواند ایزد زرتشتی، روحانی یا شاهنشاه ساسانی باشد، پس منطقی است که او را «شاهزادهٔ ساسانی» پنداشت.

حال‌که مشخص شد، سنگ‌نگاره استردادی از لندن متعلق به یک شاهزادهٔ ساسانی است، این سؤال مطرح می‌شود که سنگ‌نگارهٔ شاهزادهٔ ساسانی در چه زمانی و به روزگار شاهنشاهی کدام پادشاه ساسانی حجاری شده است؟ با استناد به دلایل زیر احتمال بسیار قوی می‌رود که این اثر نفیس در زمان بهرام دوم (۲۹۳-۲۷۶ م.) بر سینهٔ یک صخرهٔ سنگی به معرض نمایش درآمده باشد.

۱. شخصیت موردبحث دارای ریش مطبق و گیسوان بافته‌شده‌ای است که رشته‌های عمودی آن، پشت‌گردن و بخشی از شانه‌هایش را می‌پوشاند (شکل‌های ۱ و ۲)؛ این شیوهٔ تزئین، یعنی گیسوان بافته‌شده و نمایش آن به‌صورت رشته‌های عمودی همراه با ریش مطبقِ افقی -صرفاً و صرفاً- در زمان بهرام دوم مرسوم بود (شکل ۱۱). این مهم آشکارا ثابت می‌نماید که نقش‌برجستهٔ شاهزادهٔ ساسانی در زمان بهرام دوم حجاری شده است (شکل ۱ با شکل ۱۱ مقایسه شود). توضیح این‌که، گیسه کردن مو و نمایش آن به‌صورت رشته‌های عمودی، به‌گونه‌ای که پشت‌گردن و بخشی از شانه‌ها را بپوشاند، در زمان اردشیر بابکان نیز معمول بود (شکل ۴)، اما در هیچ‌یک از نقش‌برجسته‌های متعلق به اردشیر بابکان نمی‌توان شخصی را پیدا کرد که دارای ریش مطبقِ افقی نیز باشد. جالب است که بهرام اول در صحنهٔ تاج‌ستانی از اهورامزدا در تنگ‌چوگان بیشاپور با ریش مطبق به تصویر درآمده است (شکل ۱۳)، اما برخلاف نقش‌برجسته‌های اردشیر بابکان که در آن‌ها هم شاهنشاه و هم برخی از دیگر شخصیت‌های همراه او با گیسوان بافته‌شده به‌نمایش درآمده‌اند، بهرام اول فاقد گیسوان بافته‌شده می‌باشد؛ به‌عبارت دیگر،

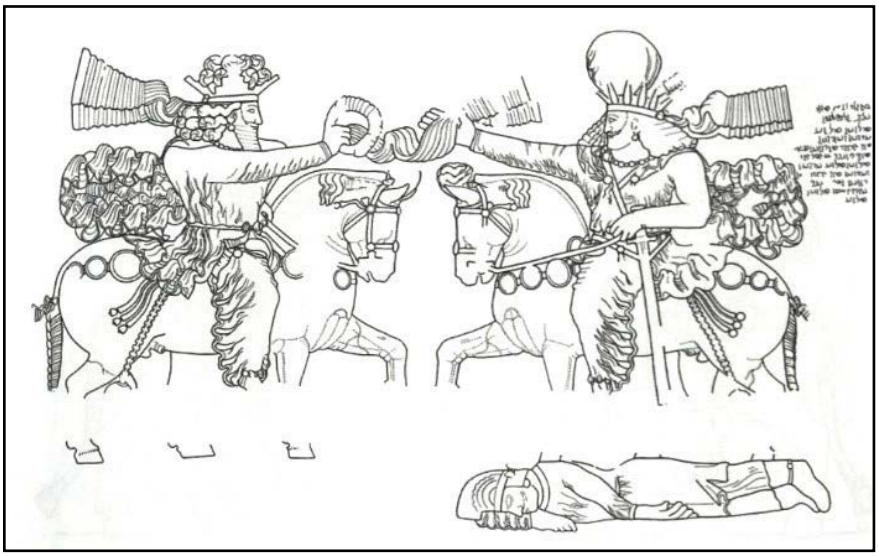

◄ شکل ۱۳: تنگ‌چوگان بیشاپور: طرح صحنهٔ تاج‌ستانی بهرام اول و پیروزی بر دشمن (Overlaet, 2013: 342, pl. 3b).

Fig. 13: Bishapur V: Bahram I's investiture by Ohrmazd. The fallen enemy is Bahram III (Overlaet, 2013: 342, pl. 3b).

فقط در نقش‌برجسته‌های بهرام دوم است که می‌توان گیسوان بافته شده و نمایش آن به‌صورت رشته‌های عمودی همراه با ریش مطبقِ افقی را در چهرهٔ برخی از شخصیت‌ها مشاهده کرد و این شیوهٔ تزئین به‌صورت ترکیبی در زمان هیچ‌یک از دیگر شاهنشاهان ساسانی مرسوم نبوده است.

۲. حالت به‌نمایش درآمدن قامت شاهزاده به‌گونه‌ای که بدن، تمام‌رخ و سر، نیم‌رخ باشد و انگشت سبابهٔ دست راست در مقابل صورت و پنجهٔ دست چپ بر قبضهٔ شمشیر قرار گیرد، دقیقاً قابل‌مقایسه با نقش‌برجستهٔ بهرام دوم در محلِ گویوم فارس می‌باشد (شکل ۱ با شکل ۳ مقایسه شود).

۳. حالت به‌نمایش درآمدن قامت شاهزاده به‌گونه‌ای که بدن، تمام‌رخ و سر، نیم‌رخ باشد و انگشت سبابهٔ دست راست در مقابل صورت و پنجهٔ دست چپ بر قبضهٔ شمشیر قرار گیرد، دقیقاً قابل‌مقایسه با نقش‌برجستهٔ بهرام دوم در محلِ برم‌دلک فارس می‌باشد (شکل ۱ با شکل ۱۲ مقایسه شود).

۴. کیفیت به‌نمایش درآمدن چینِ لباس شاهزادهٔ ساسانی، به‌ویژه چینِ شلوار و حمایلی که شمشیر به آن آویزان است، قابل‌مقایسه با نقش‌برجستهٔ بهرام دوم در محلِ گویوم فارس می‌باشد (شکل ۱ با شکل ۳ مقایسه شود).

۵. کیفیت به‌نمایش درآمدن چینِ لباس شاهزادهٔ ساسانی، به‌ویژه چینِ شلوار، قابل‌مقایسه با نقش‌برجستهٔ بهرام دوم در محلِ برم‌دلک فارس می‌باشد (شکل ۱ با شکل ۱۲ مقایسه شود).

۶. محصور بودن شاهزادهٔ ساسانی در کادری تاقی‌شکل، آشکارا حکایت از تک‌نگاره بودن این سنگ‌نگاره دارد. این شیوهٔ حجاری، یعنی نمایش یک شخصیت عالی‌رتبهٔ ساسانی به‌صورت تک‌نگاره و در حالت نیایش یا ادای احترام به مافوق -صرفاً و صرفاً- در زمان بهرام دوم مرسوم بوده و نمونهٔ آن‌را نمی‌توان در زمان هیچ‌یک از دیگر پادشاهان ساسانی سراغ گرفت. وجود نقش‌برجسته‌هایی از بهرام دوم در گویوم و برم‌دلک فارس (شکل‌های ۳ و ۱۲) که از هر حیث قابل‌مقایسه با نقش‌برجستهٔ مورد بحث می‌باشند، بر صحت این مدعا گواهی می‌دهند.

۷. گیسوان بافته‌شده و نمایش آن به‌صورت رشته‌های عمودی، ریش مطبق، کلاه استوانه‌ای‌شکل و نمدین با حاشیهٔ مرواریددوزی‌شده و روبان به اهتزاز درآمده در پشت‌سر شاهزاده استردادی از لندن -دقیقاً و دقیقاً- قابل‌مقایسه با چهرهٔ شاهزاده‌ای است که در منتهی‌الیه سمت چپ بهرام دوم در نقش‌رستم فارس به‌نمایش درآمده و همانند شاهزادهٔ ساسانی در سنگ‌نگارهٔ استردادی از لندن، انگشت سبابهٔ دست راست خود را به نشانهٔ احترام به مافوق بالا گرفته و در مقابل صورت نگه‌داشته است. از نظر چهره‌شناسی فقط یک وجه افتراق بین دو شاهزاده مذکور وجود دارد و آن نشانی است که بر رویهٔ کلاه شاهزاده حاضر در نقش‌برجستهٔ بهرام دوم حک گردید و شاهزادهٔ ساسانی استردادی از لندن فاقد این نشان می‌باشد (شکل ۱ با شکل ۱۱ مقایسه شود). شباهت فوق‌العادهٔ دو شاهزادهٔ مذکور به یک‌دیگر، این احتمال را که هر دوی آن‌ها در زمان یک پادشاه ساسانی و توسط یک گروه از هنرمندان حجار به تصویر درآمده باشند، بیش از پیش قوت می‌بخشد.

با استناد به ادلهٔ و شواهد مذکور، اگر پذیرفته شود که سنگ‌نگارهٔ مورد بحث در زمان بهرام دوم حجاری شده است، آنگاه تردیدی باقی‌نمی‌ماند که شخصیت حاضر در آن باید شاهزاده‌ای باشد که در زمان حیاتش به روزگار شاهنشاهی بهرام دوم منصبی والا چون حکومت یکی از ایالات مهم در ایران را برعهده داشته است. تردیدی نیست که غیر از فرزندان ذکور بهرام دوم، شاهزادگان دیگری چون فرزندان بهرام اول نیز می‌توانستند در آن‌زمان در قید حیات باشند، اما چون مناصب بالای حکومتی ترجیحاً به فرزندان شاهنشاه حاضر، یعنی بهرام دوم محول می‌شد، منطقی‌تر است که شاهزادهٔ ساسانی را یکی از فرزندان ذکور بهرام دوم -غیر از بهرام سوم- قلمداد کرد. به‌یقین، او بهرام سوم، فرزند ارشد و ولیعهد بهرام دوم، نیست؛ زیرا بهرام سوم به روزگار ولایتعهدی، نشان جانشینی شاهنشاه (شکل ۱۴) داشته است که شاهزادهٔ مورد بحث فاقد آن است و نیز به روزگاری که بهرام سوم حکوکت سکستان، هند و کرانه‌های دریا را برعهده داشت، کلاه مخصوصی بر سر می‌گذاشت که قسمت جلوی آن دارای انحنا و خمیدگی بوده است (شکل ۱۳). حال آن‌که، شاهزادهٔ مورد نظر این پژوهش در سنگ‌نگارهٔ استردادی از لندن چنین کلاهی که به کلاه سکان‌شاه معروف است، بر سر ندارد (شکل ۱ با شکل ۱۳ مقایسه شود).

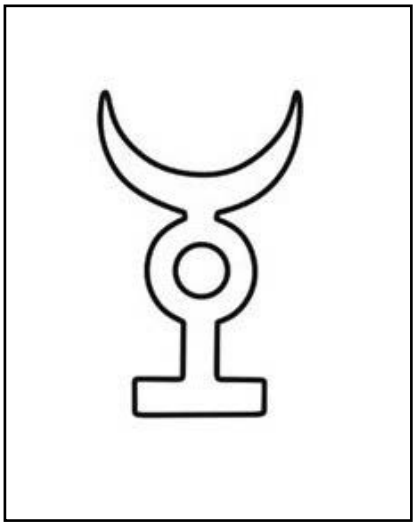

▲ **شکل ۱۴: نشان ولایت‌عهدی در هنر ساسانی نگارنده، ۱۴۰۳).**

Fig. 14: The sign of succession of the emperor (regent) in Sasanian art (Author. 2024).

نتیجه‌گیری

از آن‌چه گذشت، نتایج زیر حاصل می‌آید:

- سنگ‌نگارهٔ استردادی از لندن به روزگار شاهنشاهی بهرام دوم حجاری شده است و شخصیت حاضر در آن، به‌یقین یک شاهزادهٔ ساسانی است؛ او مطلقاً نمی‌تواند روحانی یا ایزد زرتشتی، شاهنشاه، سردار یا سرباز ساسانی باشد (بر این اساس، درستی فرضیهٔ تحقیق تأیید می‌گردد).

- شاهزادهٔ ساسانی فرزند یکی از بهرام‌ها است که در زمان حیاتش حکومت یکی از ایالت‌های ایران یا منصبی والا را برعهده داشته است؛ احتمال بیشتر می‌رود، او یکی از فرزندان ذکور بهرام دوم -غیر از بهرام سوم- باشد.

– محصور بودن قامت شاهزادهٔ ساسانی در کادری تاقی‌شکل، آشکارا ثابت می‌نماید که سنگ‌نگارهٔ استردادی از لندن، تک‌نگاره‌ای بیش نیست و مطلقاً نمی‌تواند بخشی از یک ترکیب‌بندی و نقش‌برجستهٔ بزرگ‌تر باشد که حضور افراد دیگری را در متن آن متصور شد. قرار گرفتن پنجهٔ دست راست شاهزاده در مقابل صورت و بالا بودن انگشت سبابه‌اش به نشانهٔ احترام به مافوق، احتمال وجود نقشی از یک ایزد زرتشتی یا شاهنشاه ساسانی و یا نقشی نمادین از دین بهی (مزدیسنا) همانند یک آتشدان با شعله‌های فروزان آتش را در کادری جداگانه و مستقل و در مقابل نقش شاهزادهٔ ساسانی فزونی می‌بخشد.

پی‌نوشت‌ها

۱. این پژوهش تحت حمایت مالی بنیاد ملی علم ایران (INSF) بر گرفته شده از طرح شمارهٔ «۴۰۲۷۱۵۸» انجام شده است.

۲. متأسفانه پژوهشگاه میراث‌فرهنگی کشور هیچ‌یک از سخنرانی‌های انجام شده در این نشست علمی را به‌صورت مکتوب منتشر نکرده است.

۳. برای آگاهی بیشتر از عدم تعلقِ نقش‌برجسته‌های تاقِ بزرگ تاق‌بستان به خسرو پرویز (Herzfeld, 1941) و اردشیر سوم (Tanabe, 2003) و حصول اطمینان از این مهم که مجموع نقش‌برجسته‌های تاقِ بزرگ تاق‌بستان متعلق و مربوط به پیروز اول است (ر.ک. به: موسوی‌حاجی، ۱۳۸۷).

سپاسگزاری

نگارنده وظیفه می‌داند تا مراتب تقدیر و سپاس فراوان خود را از بنیاد ملی علم ایران بابت حمایت از این پژوهش و نیز از آقای دکتر جواد علایی‌مقدم بابت ترسیم طرح سنگ‌نگارهٔ استردادی از لندن اعلام بدارد.

تعارض منافع

نگارنده ضمن رعایت اخلاق‌نشر در ارجاع‌دهی، اعلام می‌دارد که این پژوهش تحت حمایت مالی بنیاد ملی علم ایران (INSF) بر گرفته شده از طرح شمارهٔ «۴۰۲۷۱۵۸» انجام شده است.

کتابنامه

– براون، ادوارد، (۱۳۳۵). تاریخ ادبی ایران از قدیمی‌ترین روزگار تا زمان فردوسی. ترجمه و تحشیهٔ علی پاشا صالح، ج. اول، چ. دوم، تهران: انتشارات ابن‌سینا.

– پورداود، ابراهیم، (بی‌تا). یشت‌ها. به‌کوشش: بهرام فره‌وشی، ج. دوم، چ. اول، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

– خسروی، ایمان؛ و موسوی‌حاجی، سید رسول، (۱۳۹۸). «کشف یک حقیقت مهم تاریخی: حضور تنسر در نقش‌برجسته‌های اردشیر بابکان». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۳ (۸): ۷۳-۸۸. https://doi.org/10.30699/PJAS.3.8.73

– دریایی، تورج، (۱۳۸۳). شاهنشاهی ساسانی. ترجمهٔ مرتضی ثاقب‌فر، چ. اول، تهران: انتشارات ققنوس.

- دریایی، تورج، (۱۳۹۲). شاهنشاهی ساسانی. ترجمهٔ مرتضی ثاقب‌فر، تهران: انتشارات ققنوس.
- دویونگ، آلبرت، (۱۳۹۰). «نقش مغان»، در: تولد یک امپراتوری، گردآوری توسط: وستا سرخوش کورتیس و سارا استیوارت، ترجمهٔ مهدی افشار، تهران: انتشارات نگارستان کتاب.
- زرین‌کوب، عبدالحسین، (۱۳۸۸). تاریخ مردم ایران قبل از اسلام. چ. یازدهم، تهران: انتشارات میرکبیر.
- سایکس، پرسی، (۱۳۷۰). تاریخ ایران. ترجمهٔ سید محمدتقی فخرداعی‌گیلانی، ج. اول، چ. سوم، تهران: انتشارات دنیای کتاب.
- سرفراز، علی‌اکبر، (۱۳۷۰). «والرین است یا فیلیپ عرب؟». ویژه‌نامهٔ کنگره باستان‌شناسی بیشاپور، چ. اول، تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی دانشگاه تهران.
- شاکد، شائول، (۱۳۸۴). ایران از زرتشتی تا اسلام. ترجمهٔ مرتضی ثاقب‌فر، تهران: انتشارات ققنوس.
- شهسواری، میثم؛ و موسوی‌کوهپر، سید مهدی، (۱۳۹۸). «ساختار درونی روحانیت زرتشتی در دورهٔ ساسانی». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۳ (۹): ۱۴۷-۱۶۲. https://doi.org/10.30699/PJAS.3.9.147
- فرای، ریچارد، (۱۳۸۲). تاریخ باستانی ایران. ترجمهٔ مسعود رجب‌نیا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- کریستن‌سن، آرتور، (۱۳۱۴). وضع ملت و دولت در دربار ساسانیان. ترجمهٔ مجتبی مینوی، چ. اول، تهران: انتشارات کمیسیون معارف.
- کریستن‌سن، آرتور، (۱۳۶۷). ایران در زمان ساسانیان. ترجمهٔ رشید یاسمی، چ. پنجم، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- کلیما، اوتاک، (۱۳۵۹). تاریخ جنبش مزدکیان. ترجمهٔ جهانگیر فکری رشاد، چ. دوم، تهران: انتشارات توس.
- گزنفون، (۱۳۵۰). کوروش نامه. کتاب ششم، ترجمهٔ رضا مشایخی، چ. دوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- لوکونین، ولادیمیر گریگوریویچ، (۱۳۸۴). تمدن ایران ساسانی. ترجمهٔ عنایت‌الله رضا، چ. چهارم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مسعودی، ابوالحسن، (۱۳۶۵). التنبیه والاشراف. ترجمهٔ ابوالقاسم پاینده، چ. سوم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مشکور، محمدجواد، (۱۳۲۷). کارنامه اردشیر بابکان. چ. اول، تهران: انتشارات دانش.
- مشکور، محمدجواد، (۱۳۴۵). «مقام شاه در ایران باستان». مجلهٔ بررسی‌های تاریخی، ۱ (۱ و ۲): ۱۹-۳۶.
- ملکزاده‌بیانی، ملکه، (۱۳۵۱). «شاهین نشانه فرّ». مجلهٔ بررسی‌های تاریخی، ۷ (۱): ۱-۳۴.
- موسوی‌حاجی، سیدرسول، (۱۳۸۷). «تأملی دیگر در اثبات هویت واقعی نقش‌برجسته‌های تاق بزرگ بستان». هنرهای زیبا، ۳۵: ۸۵-۹۲.

– موسوی‌حاجی، سید رسول؛ و سرفراز، علی‌اکبر، (۱۳۹۷). نقش برجسته‌های ساسانی. چ. اول، تهران: انتشارات سمت.
– نولدکه، تئودور، (۱۳۵۸). تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان. ترجمهٔ عباس زریاب خوئی، چ. اول، تهران: انتشارات انجمن ملی آثار ایران.
– واندنبرگ، لوئی، (۱۳۷۹). باستان‌شناسی ایران باستان. ترجمهٔ عیسی بهنام، چ .دوم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
– هدایت، صادق، (۱۳۱۸). گنجینهٔ ابالیش. چ. اول، تهران: کتابفروشی ابن‌سینا.
– هرتسفلد، ارنست، (۱۳۸۱). ایران در شرق باستان. ترجمهٔ همایون صنعتی‌زاده، چ. اول، تهران: انتشارات پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
– هرمان، جورجینا، (۱۳۷۳). تجدید حیات هنر و تمدن در ایران باستان. ترجمهٔ مهرداد وحدتی، چ. اول، تهران: انتشارات مرکز نشر دانشگاهی.
– هینتس، والتر، (۱۳۸۵). یافته‌های تازه از ایران باستان. ترجمهٔ پرویز رجبی، چ. اول، تهران: انتشارات ققنوس.
– هینلز، جان، (۱۳۶۸). شناخت اساطیر ایران. ترجمهٔ ژاله آموزگار و احمد تفضلی، چ. اول، تهران: انتشارات چشمه.
– یاسمی، رشید، (۱۳۱۳). «اندرزا و شنردانا». مجلهٔ مهر، ۲ (۷): ۷۱۸-۷۲۲.

- Browne, E. G., (1956). *Literary history of Iran (from the earliest times to the time of Ferdowsi).* Translated by Ali Pasha Saleh, Vol. 1, Tehran: Iran, Ibn Sina Publication. (in Persian).

- Christensen, A., (1935). *The state of the nation, the government and the court during the Sassanid dynasty.* Translated from English to Persian by Mojtaba Minavi, Tehran: Iran: Komision Ma,aref. (in Persian).

- Christensen, A., (1988). *Iran during the Sasanian era.* Translated from English to Persian by Rashid Yasemi, Tehran: Iran: Amirkabir. (in Persian).

- Daryaee, T., (2002). *The fall of the Sassanids.* Translated from English to Persian by Mansoureh Laghian (Nizam Mafi) and Farhanaz Amirkhani Hosseinklo, Tehran: Iran: Tarikh Iran. (in Persian).

- Daryaee, T., (2004). *Sassanid Empire*. Translated from English to Persian by Morteza Saqibfar, Tehran: Iran: Ghoghnous.(in Persian).

- Erdmann, K., (1951). "Die Entwicklung der sasanidischen Krone". *Ars Islamica,* 15-16: 87-123.

- Flandin, E. & Coste, P., (1851). *Voyage en Perse.* Perse Ancienne, Paris, France.

- Fry, R. N., (2003). *Ancient history of Iran.* Translated from English to Persian by Masood Rajabnia, Tehran: Iran: Elmi va Farhangi. (in Persian).

- Gyselen, R., (1995). *Les sceaux des mages de l'Iran sassanide; Au Carrefour des religions.* Res Orientales VII.

- Gyselen, R., (2005). "Vahram III (293) and the rock relief of Naqsh-e Rustam II: A contribution to the iconography of Sasanian Crown Princes in the third century". *Bulletin of the Asia Institute,*19: 29-36.

- Gyselen, R., (2018). *La Geographie Administrative de L'empire Sassanide, les temoignages epigraphiques en moyen-perse.* Res Orientales XXV.

- Haernick, E. & Overlaet, B., (2009). "The Sasanian Rock Relief of Bahram II at Guyum (Fars, Iran)". *Iranica Antiqua,* XLIV: 531- 558. https://doi.org/10.2143/IA.44.0.2034387

- Herrmann, G., (1981). "Early Sasanian Stoneworking: A Preliminary Report". *Iranica Antiqua,* XVI: 151- 160.

- Herrmann, G., (1994). *The Revival of Art and Civilization in Ancient Iran.* Translated from English to Persian by Mehrdad Vahdati, Tehran: Iran: University Publication Center. (in Persian).

- Herrmann, G., (1969). "The Dārābgird Relief: Ardeshīr or Shāhpūr? A Discussion in the Context of early Sasanian Sculpture". *Iran,* VII: 63-88. https://doi.org/10.2307/4299613

- Herrmann, G. & Howell, R., (1983). *The Sasanian Rock Reliefs at Bishapur 3, Bishapur I, The Investiture/Triumph of Shapur I and Sarab-I Bahram, Bahram II enthroned; The Rock Relief at Tang-I Qandil.* Iranische Denkmäler11, Berlin.

- Herzfeld, E., (1941). *Iran in the Ancient East.* Oxford University Press.

- Herzfeld, E., (2002). *Iran in the Ancient East.* Translated from English to Persian by Homayon Sanatizadeh, Tehran: Iran: The Research Institute of Humanities and Cultural Studies. (in Persian).

- Hinels, J., (1989). *Knowledge of Iranian Mythology.* Translated from English to Persian by Jale Amouzgar, Ahmad Tafzali, Tehran: Iran, Cheshmeh Publication. (in Persian).

- Hintz, W., (2006). *New Findings from Ancient Iran.* Translated from English to Persian by Parviz Rajabi, Tehran: Iran: Ghoghnous.(in Persian).- Jong, A. F. de., (2011). "The Role of Mughan". In: *The birth of the Persian Empire,* Edited by Vesta S. Curtis and Sarah Stewart, Translated from English to Persian by Mehdi Afshar, Tehran: Iran: Negarestan Ketab. (in Persian).

- Kalima, O., (1980). *The history of the Mazdakian movement.* Translated from English to Persian by Jahangir Fakhri Irshad, Tehran: Iran, Toos Publication. (in Persian).

- Khosravi, I. & Mousavi Haji, S. R., (2019). “Discovering an important historical fact: The presence of "tansar" in the prominent figures of Ardeshir Babakan”. *Parseh Journal of Archaeological Studies,* 3(8): 73-88. https://doi.org/10.30699/PJAS.3.8.73 (in Persian).

- Lukonin, V. G., (2005). *Sassanid Iranian Civilization.* Translated from English to Persian by Enayatollah Reza, Tehran: Iran, Elmi va Farhangi Publication. (in Persian).

- Malekzadeh Bayani, M., (1972). “The falcon is the sign of Fraizadi”. *Journal of Historical reviews,* 7(38): 1-34. (in Persian).

- Mashkoor, M. J., (1948). *Ardeshir Babakan's Career.* Tehran: Iran: Danesh. (in Persian).

- Mashkoor, M. J., (1966). “The Position of the King in Ancient Iran”. *Journal of Historical Reviews,* 1(1 & 2): 19-36. (in Persian).

- Masoudi, A.-ibn al-Ḥ. ibn-A., (1986). *Kitab at-Tanbih wa-l-'Ishraf.* Translated from Arabic to Persian by Abolghasem Payandeh, Tehran: Iran: Bongah Tarjomeh Va Nashre Ketab. (in Persian).

- Miri, N., (2013). *Sasanian Administration and Sealing Practices. In: The Oxford Handbook of Ancient Iran.* Edited by Daniel T. Potts, Oxford University Press. https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199733309.013.0001

- Mousavi Haji, S. R., (2008). “Another Consideration in Proving the Real Identity and Historical Content of the Reliefs of Taq-e Bostan”. *Journal of Fine Arts,* 35: 85-92. (in Persian).

- Mousavi Haji, S. R. & Sarfaraz, A., (2017). *Sassanian Rock Reliefs*. Tehran: Iran: Samt Publication. (in Persian).

- Nelson, B. R., (2011). *Numismatic Art of Persia: The Sunrise Collection (Part I: Ancient – 650 BC to AD 650).* Lancaster: Classical Numismatic Group, Inc.

- Nöldeke, T., (1979). *History of Iranians and Arabs during the Sassanid Era.* Translated from English to Persian by Abbas Zaryab Khoee, Tehran: Iran: The Research Institute of Human Sciences and Cultural Studies. (in Persian).

- Overlaet, B., (2011). “Ardashir II or Shapur III? Reflections on the identity of a king in the smaller grotto at Taq-i Bustan”. *Iranica Antiqua*, XLVI: 235- 250. https://doi.org/10.2143/IA.46.0.2084421

- Overlaet, B. (2013). And man created God? Kings, priests and gods on Sasanian investiture reliefs. Iranica Antiqua, Vol. XLVIII, PP: 313- 354. https://doi.org/10.2143/IA.48.0.2184703

- Pourdavoud, E., (no date). *Yashts.* Edited by Bahram Farahvashi, Vol. 2, Tehran: Iran: University of Tehran. (in Persian).

- Sarfaraz, A., (1991). "Valerian or Philip?". In: *Special Issue of Bishapur Archaeological Congress,* Tehran: Iran, Jahad Daneshgahi of Tehran Publication. (in Persian).

- Shaked, Sh., (2005). *From Zoroastrian Iran to Islam.* Translated from English to Persian by Morteza Saqibfar, Tehran: Iran, Ghoghnous Publication. (in Persian).

- Shasawari, M. & Mousavi Kohpar, S. M., (2019). "The internal structure of the Zoroastrian clergy in the Sasanian period". *Journal of Parse Archaeological Studies,* 3(9): 147-162. https://doi.org/10.30699/PJAS.3.9.147 (in Persian).

- Sykes, P., (1991). *History of Iran.* Translated from English to Persian by Mohammad Taghi Fakhrdaei Gilan, Vol.1, Tehran: Iran, Donya-ye Ketab Publication. (in Persian).

- Tanabe, K., (1990). "A Kushano- Sasanian Silver Flate Relation to Art of Gandhara". *Orient,* 25: 51- 80. https://doi.org/10.5356/orient1960.25.51

- Tanabe, K., (2003). "The identification of the king of kings in the upper register of the larger Grotte Taq-i Bustan: Ardashir III Rastated". in: G. Scarica, M. Compareti, P. Raffetta & B.I. Marshak (ed.) *Eran ud Aneran: Studies presented to Boris Ilich Marshak on the occasion of his 70th birthday*: 583–601. Buenos Aires: Universidad del Salvador.

- Vandenberghe, L., (2000). *Archeology of Ancient Iran.* Translated from English to Persian by Isa Behnam, Tehran: Iran, University of Tehran Publication. (in Persian).

- Xenophon, (1971). *Cyropaedia [Kureshnameh].* Translated by Reza Mashayekhi, Tehran: Iran: Bongah Tarjomeh Va Nashre Ketab Publication. (in Persian).

- Yasemi, R., (1934). "Oceanardana's admonition". *Journal of Mehr*, 2(7): 718-722. (in Persian).

- Zarinkoub, A., (2009). *History of the Iranian people: Iran before Islam.* Tehran: Iran, Amirkabir Publication. (in Persian).